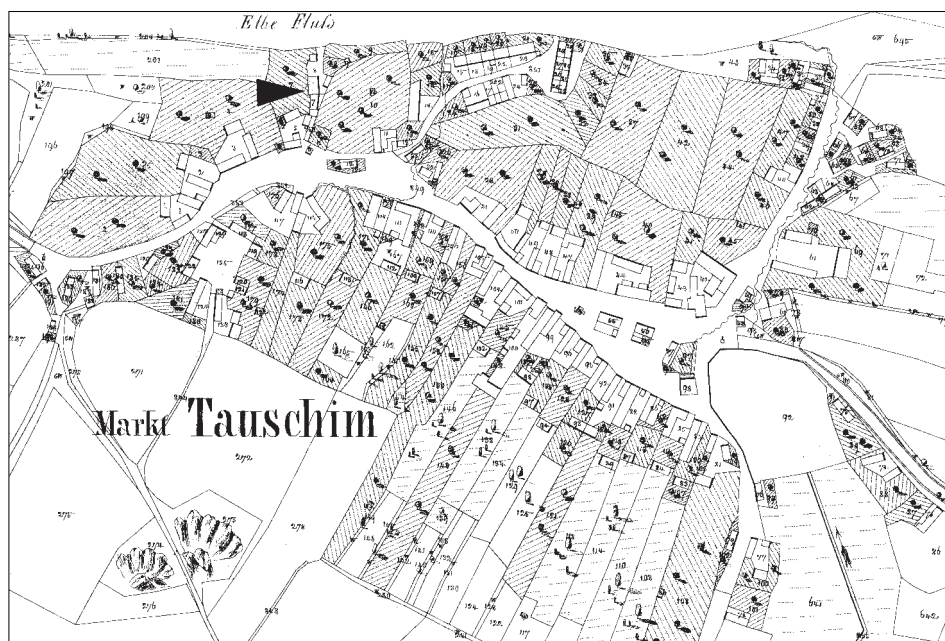

DĚJINY A STAVEBNÍ PODOBA RENESANČNÍHO MLÝNA V MĚSTEČKU LÁZNĚ TOUŠEŇ

JAN KYPTA - JAN PEŠTA - JAROSLAV ŠULC - JAN VESELÝ

ÚVOD

Střední Polabí náleží k regionům, v nichž se ve více venkovských lokalitách dochovaly pozůstatky náročné předbělohorské architektury s prvky gotického a renesančního tvarosloví, uplatněnými v zástavbě poddanských usedlostí. Nedávno publikované příkladové studie, jejichž cílem bylo ozřejmit na podkladě písemných pramenů okolnosti výskytu slohových stavebních projevů ve vesnickém prostředí středních Čech, rámcově objasnily hospodářský potenciál pojednávaných statků, v několika případech nadto umožnily postihnout sociální vazby a rozsah nemovitého majetku konkrétních držitelů, kteří se zakoupili na výstavných gruntech v předbělohorském období.¹⁾ Byť je výpověď písemných pramenů spíše náznaková a mnohdy značně neúplná, bylo možné již vícekrát dovozovat, že se prostřednictvím sledovaných usedlostí střetáváme s výjimečnými členy venkovských komunit, jejichž sociální statut byl až překvapivě rozrůzněný. Mimořádně významnou příležitost k prohloubení poznání sociálního kontextu slohových prvků ve venkovské architektuře přináší dějiny mlýna v městečku Lázně Toušeň (okres Praha-východ). Ve druhé polovině 16. století se usedlost nacházela v emfyteutickém držení mlynáře Cypriána, poprvé doloženého ještě jako mlynářského tovaryše v Brandýse na Labem v roce 1547. Jeho sociální vzestup provázelo v roce 1561 udělení erbů a šlechtického predikátu. Podle pozdějších vyjádření svých dětí Cyprián významně zvelebil drženou nemovitost, k níž přináleželo dosud stojící rozlehlé stavení s průčelími pokrytými sgrafitovou výzdobou. Závěry předkládaného příspěvku nejenže podstatným způsobem doplňují dosavadní výsledky regionálně zaměřeného výzkumu, ale díky identifikaci jmen konkrétních osob můžeme vzácně úzkým způsobem navázat na

Obr. 1. Toušeň (současný název: Lázně Toušeň, okres Praha-východ). Situace městečka na tzv. císařském otisku mapy stabilního katastru z roku 1841. Šipkou vyznačena stavení čp. 30 a 31 v areálu někdejšího mlýna. Ve východním sousedství se nachází velká parcela č. 10, na níž se rozkládala zástavba zaniklého hradu.

jednu z před časem publikovaných studií, jež se zabývá stavebními památkami v nedaleké vsi Vykáň.²⁾ S velkou mírou pravděpodobnosti se na jednom z tamních statků, do něhož se vjíždělo dvojicí bran s prvky gotického a goticko-renesančního tvarosloví, zakoupil Viktorin Škopek z Elentperka, manžel jedné z dcer toušeňského Cypriána.

DĚJINY MLÝNA

Lázně Toušeň (historicky jen Toušeň – v dalším textu používáme tento původní název lokality) leží v tzv. staré sídelní oblasti. Lokalita, která se v minulosti nacházela v komunikačně značně exponované poloze, se rozkládá na nízké terase při levém břehu Labe, blízko soutoku s Jizerou.³⁾ Velký díl katastru pokrývají velmi úrodné karbonátové černozemě na hlinitých spraších.⁴⁾ V písemných pramenech je

1) Naposledy J. Kypka – J. Šulc, *Renesanční brány venkovských usedlostí ve Skalsku a Nosálově*, Confluens. Sborník historických a vlastivědných prací z Mělnicka 6, 2007, s. 15–29, v pozn. 1 citovány dosavadní publikační výstupy badání zaměřeného na okolnosti výskytu slohových prvků ve venkovské stavební kultuře.

2) J. Kypka – J. Šulc – J. Veselý, *Pozdně gotické kamenické prvky ve venkovských usedlostech na Nymbursku*. Průzkumy vybraných usedlostí v lokalitách Vykáň, Černíky a Kounice, *Průzkumy památek* XII, 2, 2005, s. 97–120.

3) K urbanistickému vývoji lokality K. Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl 3. Kolín–Miro. Praha 1998, s. 361 až 364.

4) Berní rula z roku 1654 tyto půdy hodnotí bonitním stupněm „rolí ourodné“, podle klasifikace mladšího tereziánského katastru náleží do páté bonitní třídy (M. Haasová (zprac.), Berní rula 18, kraj kouřimský.

Toušeň poprvé doložena k roku 1293, kdy královna Jitka darovala výnos ze zdejšího přívozu faře v Lysé nad Labem.⁵⁾ Předpokládá se, že pro význam lokality ve středověku byla důležitá právě existence labského přechodu. V 16. století byl na jeho místě postaven dřevěný most.⁶⁾ Křížení dvou zemských silnic nadregionálního významu je dobře patrné ještě na Müllerově mapě Čech z roku 1720.⁷⁾ Strategická poloha Toušeně na přechodu labské vodní cesty vedla patrně ještě před koncem 13. století k výstavbě královského hrádku.⁸⁾ K roku 1338 je zde doložen pobyt markraběte Karla.⁹⁾ V průběhu 14. století se Toušeň stala zástavním majetkem, v jehož držení se až do husitských válek vystřídala řada osob. Předpokládá se, že za vlády Jana Lucemburského získal Toušeň zástavně rod Michaloviců, okolo roku 1360 pražští měšťané Frána Pesoldův a jeho syn Mikuláš, poté další pražský měšťan Mikuláš Jenteš.¹⁰⁾ V roce 1370 koupil ves Toušeň i s hrádkem (prvně přímo jmenovaným v písemném prameni) moravský markrabě Jan Jindřich. Od císaře Karla IV. tehdy získal k transakci nejen souhlas, ale panovník navíc osvobodil jmenovaný majetek ze všech dávek a platů a udělil svému bratru a jeho dědicům právo se statkem volně nakládat.¹¹⁾ Příslušná listina také poprvé dokládá existenci toušeňského mlýna. Po Janu Jindřichovi držel Toušeň jeho syn, moravský markrabě Jošt, v roce 1415 je ale již v držení majetku připomínán Jan z Michalovic.¹²⁾ Za husitských válek se strategicky položeného místa zmocnili v roce 1421 Pražané, v roce 1436 jej však znovu odevzdali pánům z Michalovic, v jejichž jmění Toušeň setrvala až do roku 1468, kdy rod v mužské linii vymřel.¹³⁾ Ves poté získali synové Jiřího z Poděbrad, kteří ji odprodali Oldřichovi Bradáčovi, jenž se poté psal „z Toušeně“.¹⁴⁾ Na počátku 16. sto-

letí se Toušeň nacházela ve vlastnictví kutnohorské měšťanky Kateřiny Jandové. Ta ve své závěti z roku 1516 odevzdala svůj statek do poručnické správy Vilémovi Kostkovi z Postupic.¹⁵⁾ Brzy poté získal majetek pražský primátor Jan Pašek z Vratu, který dle svědectví písaře Bartoše investoval značné prostředky do přestavby někdejšího královského hrádku. Ve své kronice Bartoš napsal, že „od padesáti let Toušeň se tak nrděla a neblýštěla od cihel a od jiného stavení, jako nyní za držení Paškova“. Na přestavbu toušeňského hrádku přispívala Paškovi i pražská obec.¹⁶⁾ S vysokou pravděpodobností došlo právě v této době k povýšení vsi na městečko, byť přímý doklad schází. Po Paškově smrti v roce 1533 držel Toušeň krátce Adam Lev z Rožmitálu a od roku 1536 Kunrát Krajíř z Krajku.¹⁷⁾ V roce 1546 sice zastavil Arnošt Krajíř z Krajku městečko Janovi ze Sovíněk,¹⁸⁾ hned následujícího roku se však statek stal v souvislosti s konfiskací krajířovského jmění součástí komorního panství Brandýs nad Labem, k němuž přináležel až do konce patrimoniálního období.¹⁹⁾

Navzdory formálnímu statutu „městečka“ zůstala Toušeň i v průběhu raného novověku sídlištěm agrárního typu a z hlediska právního postavení svých obyvatel, rozsahu samosprávy a právních výsad se jen minimálně odlišovala od okolních vsí brandýského panství. Obyvatelé městečka nedisponovali – na rozdíl např. od blízkých Čelákovic, Brandýsa nad Labem nebo Kostelce nad Labem – osobní svobodou, město nebylo vybaveno žádnými výsadami, nemělo vlastní pečeť a jeho obyvatelé byli – podobně jako venkovští poddaní – zatíženi všemi složkami feudální renty.²⁰⁾

Existence mlýna v Toušeni je v písemných pramenech poprvé uvedena k roku 1370 (viz výše). V roce 1530 mlýn (již tehdy prokazatelně situovaný v samotném sousedství hradu) spolu s dvorem vyhořel, čímž tehdejšímu majiteli Janu Paškovi z Vratu vznikla škoda v řádu několika set kop grošů.²¹⁾ Poté, kdy se Toušeň v roce 1547 stala komorním majetkem, byl mlýn pronajímán. Před rokem 1554 jej na základě královského majestátu užíval Jan Rohan z pražských „Spálených mlýnů“, v roce 1554 byl však již mlynářem v Toušeni Cyprián. Svědčí o tom zápis v brandýské městské knize, v němž se Lidmila Rohanová přiznává, že od „Cypriána, mlynáře z Toušeně“ přijala 75 kop českých grošů a současně mu vydala zmíněný královský majestát.²²⁾

Z pramenů vyplývá, že již po roce 1547 usiloval Cyprián, v té době ještě mlynářský tovaryš v brandýském mlýně, o zisk poplatného mlýna ve vsi Kochánky, která rovněž

Díl I. Praha 1952, s. 70–71; Tereziánský katastr český. Svazek II. Praha 1966, s. 42).

5) Emler, J. (ed.), Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars II, Annorum 1253–1310. Pragae 1882, s. 697–698, č. 1624.

6) Srov. J. Králík (usp.), Lázně Toušeň v listinách a kronikách. Lázně Toušeň 2002, s. 26–27. Most byl za třicetileté války vojáky pobořen, ve druhé polovině 17. století ale znovu obnoven. Definitivně zanikl ve druhé polovině 18. století, kdy jej opětovně nahradil přívoz.

7) Müllerova mapa Čech z roku 1720 je publikována na webových stránkách Laboratoře geoinformatiky Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem (<http://oldmaps.geolab.cz>). Od Prahy vedla zemská silnice, která v Toušeni přecházela Labe a přes Lysou nad Labem pokračovala severovýchodním směrem k Jičínu. Druhá zemská silnice, spojující Drážďany s Vídní, přicházela od Brandýsa nad Labem a pokračovala skrze Čelákovice dále na jihovýchod.

8) T. Durdík, Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha 2000, s. 557 až 558; J. Špaček, Dosavadní výsledky výzkumu zaniklého středověkého hrádku v Toušeni, okr. Praha-východ, Archaeologia historica 4, 1979, s. 119–128.

9) J. Emler (ed.), Prameny dějin českých. Díl III. Praha 1882, s. 355, 384 (Vita Caroli); J. Emler (ed.), Prameny dějin českých. Díl IV. Praha 1882, s. 507 (Kronika Beneše Krabice z Weitmile).

10) J. Králík (usp.), o. c. v pozn. 6, s. 10; K. Kuča, o. c. v pozn. 3, s. 361–364; J. Teige (ed.), Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl 28. Zprávy o statecích a přech venkovských z archu města Prahy, L – Z. Praha 1912, s. 732.

11) V. Brandl (ed.), Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae: Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährischen Landes-Ausschusses. Zehnter Band, Vom Jahre 1367–bis 12. November 1375. Brünn 1878, s. 104, č. 80.

12) F. Palacký (ed.), Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, z archivů domácích i cizích. Díl 1. Praha 1840, s. 402.

13) Pražané oblehli Toušeň v dubnu 1421 během tažení do Českého Brodu. Událost popisuje husitská kronika Vavřince z Březové a zachycuje ji i Bartošek z Drahonice (J. Emler (ed.), Prameny dějin českých. Díl V. Praha 1893, s. 478, 592; J. Teige (ed.), o. c. pozn. 10, s. 279).

14) J. Emler (ed.), Pozůstatky desk zemských království českého r. 1541 pohořelých. Díl I. Praha 1870, s. 164, 188. Po Oldřichovi Bradáčovi z Toušeně disponoval statkem syn Jiří.

15) J. V. Prášek, Brandejs nad Labem, město, panství i okres. Díl III. Brandejs nad Labem 1913, s. 40; J. Králík (usp.), o. c. v pozn. 6, s. 17.

16) J. V. Šimák (ed.), Prameny dějin českých. Díl VI. Praha 1907, s. 247, 248.

17) J. Teige (ed.), o. c. v pozn. 10, s. 280.

18) J. V. Prášek, o. c. v pozn. 15, s. 41.

19) Srov. A. Rezek, Statky skonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání, Památky archeologické 10, 1874–1877, s. 457.

20) Podkladem pro srovnání právního postavení sídlišť brandýského panství v raném novověku jsou především urbáře z let 1592 a 1651. K tomu srov. J. Šulc, Třicetiletá válka a venkovská sociální struktura na panství Brandýs nad Labem v 16.–18. století, Confluens. Sborník historických a vlastivědných prací z Mělnicka 1(5), 2005, s. 1–35.

21) J. V. Šimák (ed.), o. c. v pozn. 16, s. 279–280.

22) Státní okresní archiv Praha-východ, fond Archiv města Brandýs nad Labem, inv. č. 1, fol. 85.

přináležela k brandýskému panství.²³⁾ Zdá se, že se přitom alespoň zpočátku opíral o podporu tehdejšího brandýského hejtmána Albrechta Štanga ze Štausdorfa.²⁴⁾ V roce 1547 vypověděl císař Ferdinand I. z českých zemí příslušníky Jednoty bratrské, k níž se hlásil také tehdejší kochánecký mlynář Jakub, který tak byl přinucen prodat svůj majetek a opustit zemi. Časové tísňe, v níž se mlynář Jakub tehdy ocitl, využil hejtman Štang, který se podle všech indicií hrubě vedeným nátlakem snažil jako kupce prosadit právě mlynáře Cypriána. Sám Cyprián ve své výpovědi uvedl, že se však s Jakubem „nemohli smluviti“, a ten se proto ještě pokoušel prostřednictvím své manželky Doroty o prodej mlýna jinému zájemci. Narazil však na odpor hejtmána. Po čase se prý Jakub znovu obrátil na Cypriána, který v té době stále ještě dlel v Brandýse nad Labem, a mlýn mu prodal za hotově vyplacených 50 kop českých grošů. Tentokrát však již Cyprián nenalezl u hejtmána (není zřejmé, zdali jím byl stále Štang nebo jeho nástupce) podporu, neboť ten znovu odmítl trh uznat. Sám Cyprián ve svém svědomí uvedl: „Potom, když sem na zámek Brandýs přišel, pověděl sem panu hejtmánovi, že sem ten mlýn stržil, a pan hejtmán mi v tom překážku učinil a já, když mi tu překážku učinil a dopustiti nechtěl, i nechal sem toho tak ...“²⁵⁾ Z uvedené výpovědi plyne, že se Cyprián držitelem kocháneckého mlýna pravděpodobně nestal. Mlynář Jakub nakonec s rodinou a cennými věcmi před vypršením termínu bez vědomí hejtmána i kochánecké obce jedné noci z mlýna uprchl.²⁶⁾ Patrně nedlouho poté (rozhodně nějaký čas před březnem 1555) získal kochánecký mlýn Jakub Koutský z Kostelce, držitel jiného mlýna a dvou gruntů v blízkých Čelákovících.²⁷⁾ Dva roky po Koutského smrti v roce 1557 koupil kochánecký mlýn za 325 kop grošů Cypriánův bratr a rovněž mlynář Jan Roudnický.²⁸⁾ V držení jeho potomků se mlýn nacházel ještě na počátku 17. století, kdy v důsledku stržení jezu a nenadálé změny koryta řeky zůstal „na suchu“. Za třicetileté války byl potom navíc zpusťován vojáky, takže v roce 1652 bylo konstatováno, že mlýn není možné obnovit v jeho původní funkci a tento zanikl.²⁹⁾

Samotný toušeňský mlýn byl až do roku 1556 užíván Cypriánem na základě královského majestátu. Teprve tehdy byla nemovitost v souladu s poručením krále Ferdinanda I. a se svolením místodržícího arciknížete Ferdinanda Cypriánovi prodána za hotově složených 300 kop českých grošů, a to „s kusem vostrovu z druhé strany podle vody ležícím nad jezem i níže na břeh louky dvoru toušeňského a přivoznici, jakž mezníky jest vysazeno, a s dílem zámku starého toušimského, z té strany od mlejna, jmenovitě od sta-

rého šneku v přímo po úhel věže nad kuchyní s příkopem z té strany a zahrádkou nad příkopem, tak pokudž ta zahrádka s nižším položením anebo dvoříštěm mlejnským vedle příkopu od starodávna k témuž mlejnu po hradby a Labe příslušela“. Současně bylo výslovně ustanoveno, že Cyprián a jeho dědici budou moci majetek s vědomím hejtmána dle své vůle a bez překážek zciziti, s tím ale omezením, že „mají poddaností a poslušenstvím náležeti k témuž zámku našemu Brandějsu a tu hejtmánem naším jako jiní poddaní naši toho panství v potřebách svých se řídití a spravovati“. Přitom však bylo ustanoveno, že nemají být zatíženi žádnými robotami ani jinými povinnostmi kromě ročního peněžitého platu ve výši 10 kop českých grošů.³⁰⁾

Zdá se, že pro správu panství byl toušeňský mlýn nevídanou konkurencí vrchnostenským režijním mlýnům a nedlouho před rokem 1560 proto došlo k tomu, že bylo na přerovském panství omezeno právo poddaných vozit obilí do poplatných mlýnů. Toušeňskému mlynáři Cypriánovi a čelákovickému mlynáři Janovi se však společnou suplikací a jistě i díky síti kontaktů podařilo dosáhnout revize tohoto opatření. Ze strany samotného arciknížete byl tehdy přerovskému hejtmánu doručen rozkaz, „aby poddaní Jeho Milosti Císařské, jakž prve bejvalo, vůli a svobodu měli, do mlejnu Jeho Milosti Císařské nebo do těch, z kterých Jeho Milosti Císařské plat vychází, voziti, kdež se jim líbí...“³¹⁾ Podle pozdějšího vyjádření Cypriánových potomků byl údajně mlýn v té době „na nejvyšší spuštěný“ a Cyprián na jeho „zlepšení“ vynaložil „do několika tisíc svých vlastních peněz“.³²⁾ Dědici mlynáře také na přelomu 16. a 17. století, kdy vypukl další spor se správou panství, jež se snažila uplatnit vrchnostenský monopol na mletí obilí, uváděli, že císař Ferdinand I. jejich mlýn obdaroval privilegiem, „aby beze vsí a všelijaké jednoho každého překážky, buď z panství brandýského a nebo odkudkoliv, komu by se líbilo, do téhož mlejna vobílí, aby voziti a dáti sobě mlyti mohli“.³³⁾ Zda takové nařízení skutečně existovalo, však není jisté.

O rozsahu možností a „přátelských“ vazeb mlynáře Cypriána a jeho rodiny dostatečně vypovídá také skutečnost, že jen o rok později, v roce 1561, byl sourozencům Cypriánovi, Janovi a Mikolášovi Roudnickým udělen z rozhodnutí císaře erb a predikát „z Mydlovaru“.³⁴⁾ Držitel toušeňského mlýna se potom podepisoval jako „Cyprián Roudnický z Mydlovaru a na Mlejně v Toušeni“ a užíval i vlastní pečeti.³⁵⁾ V sedmdesátých letech investoval Cyprián své finanční zisky do nemovitostí. V roce 1578 získal výměnou („frajmarkem“) velkou usedlost ve Mstěticích, k níž v roce 1599 patřilo 20 kop záhonů orných rolí a před rokem 1592 přikoupil v téže vsi také grunt, kde byla zřízena krčma.³⁶⁾ O jeho

23) Archiv Národního muzea, fond Sbírka F, signatura F 13, karton 11, ne-
fol.

24) Albrecht Štang ze Štausdorfa byl brandýským hejtmánem od roku
1547. V červenci 1553 však byl již mrtev. Srov. J. V. Prášek, Brandejs
nad Labem. Město, panství i okres. Díl I. Brandejs nad Labem 1908,
s. 301.

25) Viz pozn. 23.

26) Viz pozn. 23.

27) K osobě Jakuba Koutského a jeho rodiny nyní R. Kolek, Čelákovice
a Koutští z Kostelce, in: J. Špaček (ed.), 100 let Městského muzea v Čelá-
kovících. Sborník studií vydaný ke 100. výročí založení muzea. Čelá-
kovice 2004, s. 273–295, zejm. s. 275–276.

28) Státní okresní archiv Praha-východ, fond Archiv města Čelákovice, inv.
č. 3, fol. 43–59. K tomu srov. také R. Kolek, o. c. v pozn. 27, s. 275–276.

29) Konvolut spisů k dějinám kocháneckého mlýna je uložen v Národním
archivu, ve fondu Stará manipulace pod sign. B 94/54 (panství Bran-
dýs nad Labem).

30) Viz pozn. 29.

31) Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/54., sign. B 94/48.

32) Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/48, fol. 28.

33) Viz pozn. 32. Ve vzájemné korespondenci není – na rozdíl od ostatních
argumentů – toto „privilegium“ podloženo žádným hodnověrným do-
kumentem a ze strany komorní správy byla následně jeho existence
skutečně zpochybněna.

34) Opis erbovní listiny viz pozn. 29. Jiný exemplář erbovního listu je ulo-
žen ve sbírkách Archivu hlavního města Prahy. Publikovali jej i s re-
produkcí vyobrazení erbu M. Fiala – T. Krejčík, Erbovní listiny archivu
Národního muzea: edice. Praha 2001, s. 48.

35) Tak např. ve svědomí daném 14. srpna 1571. Archiv Národního mu-
zea, fond Sbírka H, karton 48, Roudnický z Mydlovaru.

36) Státní oblastní archiv v Praze, fond Velkostatek Brandýs nad Labem,
inv. č. 11, Gruntovní kniha vsí Zápy, Toušeň, Svěmyslice, Mstětice za-
ložená v roce 1592, fol. 460–464, fol. 465–471.

finančních možnostech svědčí také aktivní úvěrové operace. Tak např. v roce 1582 zapůjčil 150 kop českých grošů Davidovi a Lidmile Houžvičkovým z Brandýsa nad Labem, dalších 25 kop poskytl v témž roce Janovi Tichému. O těchto půjčkách víme proto, že byly zaneseny do městských knih v Brandýse nad Labem.³⁷⁾ Smrt zastihla Cypriána Roudnického z Mydlovaru v roce 1593, nebo 1594.³⁸⁾ Pozůstalého jmění se společně ujali vdova Eva a děti Fridrich, Bohuslav, Matěj, Anna a Kateřina. Ambice zesnulého mlynáře jsou patrné také z jeho „sňatkové strategie“. Obě Cypriánovy dcery byly provdávány za osoby šlechtického stavu: Anna za příslušníka rodu Cukrů z Tamfeldu (jejím synem byl Václav Cukr z Tamfeldu), Kateřina byla sezdána s Viktorinem Škopkem z Elentperka, který budoval byrokratickou kariéru ve službách komorní správy.³⁹⁾ Podle rodinných pamětních záznamů zanesených do české bible z roku 1561, která byla v držení Cypriána a poté Matěje Roudnických, již dříve skonali synové Jan (1582) a Tyburius Sylvius (1591) a dcera Alžběta (1582). Syn Bohuslav přežil svého otce jen o několik let a zemřel v roce 1602.⁴⁰⁾

Pozůstalí dědici si majetek později rozdělili. Usedlost ve Mstěticích v hodnotě 350 kop českých grošů vyplatil v roce 1599 syn Anny Roudnické z Mydlovaru Václav Cukr z Tamfeldu, který ihned složil vysoký závdavek 200 kop českých grošů. Rodinná usedlost byla v té době velmi dobře zásobená. Inventář tu evidoval 20 kop záhonů orných rolí, louku, 3 zahrádky, 3 koně, 2 chomouty s nádobím, čtveř šle, 4 dědičné dojně krávy a 1 zádušní krávu, 22 kusů ovčích dobytka, 8 prasat, 2 staré svině, 20 slepic s kohoutem, 2 okované vozy, 2 žebřiny, 2 hnojné koše, 2 brány s železnými hřeby, železný pluh, 2 váhy k vozům a 2 k pluhům, hnojné vidle, podavky, stůl, žlaby, koryto, žebříky a další příslušenství.⁴¹⁾ Mstětickou krčmu si ponechala ve svém držení vdova Eva a po její smrti ji v roce 1610 koupil od ostatních sourozenců za 100 kop grošů Fridrich Roudnický z Mydlovaru, který v té době žil v Praze.⁴²⁾

Samotný toušeňský mlýn se ještě na přelomu 16. a 17. století nacházel ve společném vlastnictví pozůstalých. V roce 1597 přitom došlo k novému konfliktu držitelů mlýna se správou brandýského panství, a to v souvislosti se snahou o uplatnění vrchnostenského monopolu na mletí. Podle suplikace, s níž se Cypriánovi potomci obraceli na samotného panovníka, prý tehdy brandýský hejtman Kašpar z Milštejna nakázal poddaným ve své správě, „aby žádný z nich i jiných osedlých lidí k mlejnu našemu v potřebách svých se neutíkal, do mlejna nenosil, nevozil. Nýbrž každý všelijak toho, aby prázděn byl. Pakliže by kdo v tom byl postižen, teh-

dy, aby předně, to co jest do mlejna vezl neb nesl, ztratil a dalšího trestání na sebe, aby očekával“.⁴³⁾ Suplikanti proto žádali, aby od uplatnění takového opatření bylo upuštěno. Argumentovali přitom, že mlýn byl od Cypriána Roudnického z Mydlovaru řádně zakoupen a od držitelů pravidelně odváděna vysazená peněžní renta. Poukazovali také na zásluhy svého otce, který se údajně mnohokrát osvědčil českým panovníkům jako odborník při stavbách mlýnů a díky tomu byl také odměněn titulem a erbovním znamením. Obstrukce ze strany hejtmána však pokračovaly nadále a v roce 1599 Fridrich, Bohuslav, Matěj, Anna, Kateřina a Eva Roudnickí z Mydlovaru suplikovali znovu, tentokrát k české komoře. Vyřízení své žádosti se znovu nedočkali a další dvě supliky poslali v roce 1600. I v nich poukazovali na nákupní ráz svého mlýna, mimo to navíc také připomněli, že jejich otec investoval do zpustlého mlýna mnoho tisíc kop českých grošů. Důraz byl nyní položen i na údajné privilegium krále Ferdinanda I., o němž jsme referovali výše. Tentokrát již máme k dispozici i reakci druhé strany: Kašpar z Milštejna ve svém rozkladu z roku 1600 odmítl, že by učinil poddaným takové „zápovědi“, o níž referují suplikující a upřesnil, že svým nařízením pouze realizoval příkaz komorních radů, „aby do žádných mlejnuv, kromě JMC, obilí svých k semlení nevozili“ a případné nespokojence s tímto opatřením odkázal právě na českou komoru. Své stanovisko představili – jak to bylo v podobných případech obvyklé – také úředníci buchhalterie české komory, kteří navrhli, aby bylo s Cypriánovými dědici jednáno o odkoupení mlýna k panství.⁴⁴⁾ K uskutečnění tohoto návrhu však nedošlo a mlýn i nadále zůstal v držení rodiny, když se jej ujala Kateřina Roudnická z Mydlovaru společně s manželem Viktorinem Škopkem z Elentperka.

Viktorin byl již v šedesátých letech 16. století důchodním písařem na panství Přerov nad Labem, a co je pozoruhodné, od roku 1564 držel rozlehlou usedlost ve vsi Vykáň u Českého Brodu, do níž se se vši pravděpodobností v té době vstupovalo výstavnými branami s portály pozdně gotického a goticko-renesančního tvarosloví. Podobně jako toušeňský mlynář Cyprián získal i Škopek šlechtický predikát a erb teprve ve druhé polovině 16. století. Také v jeho případě se tak stalo v roce 1561.⁴⁵⁾ Mimo to patřil Škopkovi od roku 1565 dům v Českém Brodě, koupený za 400 kop českých grošů.⁴⁶⁾ Cenné svědectví o vybavení a hmotné kultuře usedlosti držené emfyeuticky nepoddanou osobou představuje podrobný inventář Škopkova vykáňského dvora z roku 1566. Je také doplňkem k naší již publikované studii o vykáňském statku čp. 5, neboť v době její přípravy nám nebyl tento pramen známý. V inventáři vidíme nejen usedlost dobře zásobenou dobyt看em, obilím a hospodářským náčiním, ale také získáváme představu o prostorovém členění dvora a známe i cennější položky vybavení domácnosti. Zmíněny jsou dvě „světnice“ s celkem pěti stoly, čtyřmi „almarami v koutech“ a „hrncem měděným v kamnech“, další dvě almarmy jsou v síni před jednou ze světnic. Jako ložnice pro držitele usedlosti a jeho manželku sloužila komora se dvěma lůžky. V této místnosti výčet uvádí 4 truhlice se šaty obou manželů, ubrusy a ručníky. I zde se nacháze-

37) Státní okresní archiv Praha-východ, fond Archiv města Brandýs nad Labem, inv. č. 2, fol. 4–7.

38) Podle vyjádření jeho dědiců, obsaženého v suplikaci z roku 1597. Viz pozn. 29.

39) Viz pozn. 36, fol. 460–464. V 60. letech 16. století byl Viktorin Škopek z Elentperka důchodním písařem na přerovském panství (Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/55).

40) Tímto tiskem se zabýval K. Sellner, Cyprian Roudnický z Mydlovaru, Boleslavan. Vlastivědný sborník Mladoboleslavska a Benátecka 11, 1936/1937, s. 316.

41) Viz pozn. 36, fol. 460–464. V roce 1601 se Václav Cukr zúčastnil vojenského tažení proti tureckému nepříteli do Uher a usedlost předal matce Anně z Mydlovaru. V roce 1602–1604 znovu kladl vejrunkové splátky, od roku 1607 však skládala vejrunky jen Anna z Mydlovaru, která grunt v roce 1609 prodala za 350 kop českých grošů Havlovi Holubovi.

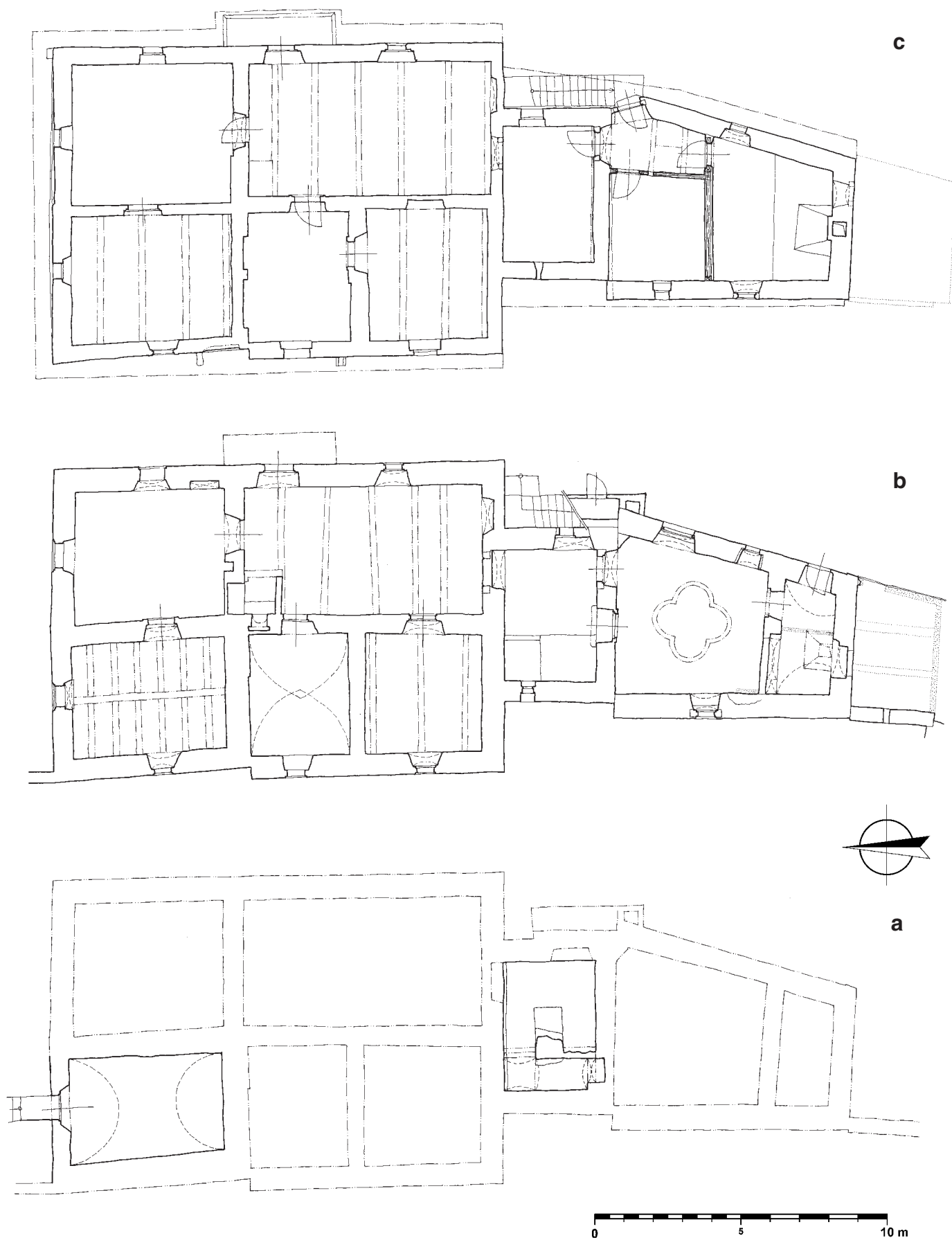
42) Viz pozn. 36, fol. 465–471.

43) Viz pozn. 29.

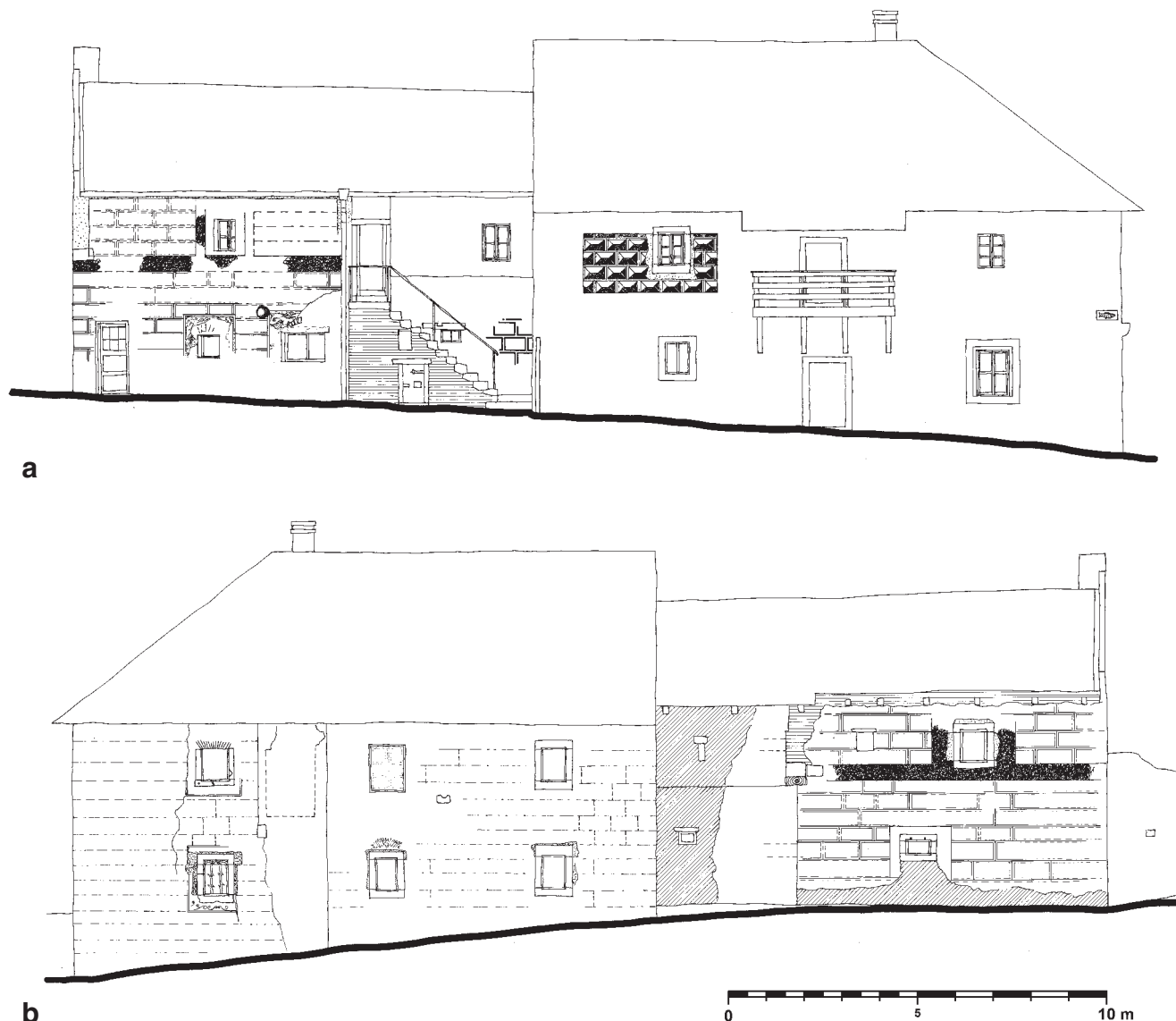
44) Viz pozn. 32.

45) Srov. J. Kypťá – J. Šulc – J. Veselý, o. c. v pozn. 2.

46) Národní archiv, fond Stará manipulace, sign. B 94/55.

Obr. 2: Toušeň, čp. 30, 31. Půdorysy: a – sklepy, b – přízemí, c – patro (kresba J. Pešty, v roce 2002 J. Peštou a J. Veselým doplněné zaměření V. Hejdy a J. Svačiny z roku 1974, které je uloženo v archivu Národního památkového ústavu – územního odborného pracoviště středních Čech v Praze).

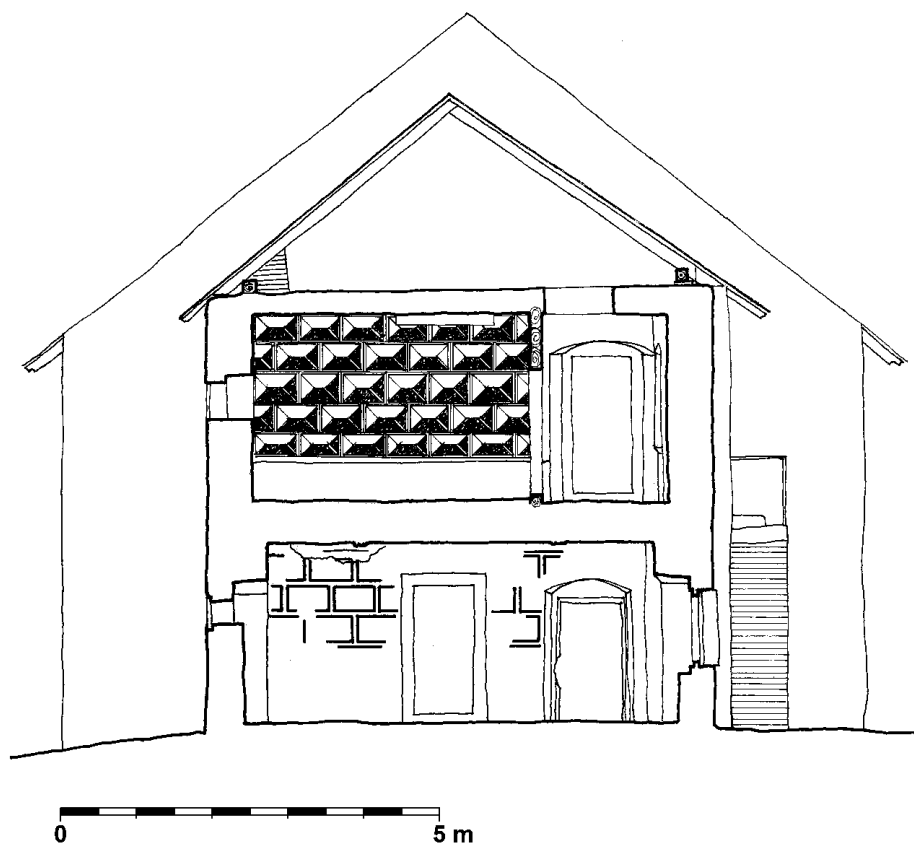
Obr. 3: Toušeň, čp. 30, 31. Boční průčelí: a – východní fasáda, b – západní fasáda (kresba J. Pešta a J. Veselý, zaměření viz popiska obr. 2).

la jedna almara. Uloženo zde bylo mnoho kusů cínového nádobí (talíře, velké a malé misky, konvice, „flaše“, „medenice“) a také cínové umyvadlo. V komoře byla rovněž velká truhla na nohách, okovaná plechem a dvě menší truhlice s pozůstatostí po zesnulé matce Viktorina Škopka. Vybavení další komory také sestávalo z 2 lůžek a 2 truhlic s povlaky a plátnem. V komoře „na pavlači“ bylo uskladněno hospodářské náčiní.⁴⁷⁾ Takové vybavení dvora a domácnosti patrně

47) Viz pozn. 46. V inventáři jsou evidovány tyto součásti: 7 klisen „se vším nádobím“, dvouletý hřebec, 3 dvouleté hřebice, 3 roční hřebci, 9 dojných krav, 3 dvouleté jalovice, 4 dvouletá volčata, 12 volčat a jalovic „vesměs loňské přísady“, 28 kusů ovčích dobytka obojího pohlaví, 5 plemenných svin, 12 ročních a mladších prasat, 5 lesních vozů s vahami a se všemi potřebami, 2 pluhy s železy, všemi potřebami a brannami, nevymláčený oves ve stozích uložený v „dolejším přístodůlku až do patra“, dva vozy hrachu uložené v téže přístodůlku na patrech, nevymláčené žito a pšeničná „voklepi“ v druhé stodole „za humny“, nevymláčená pšenice „v týž stodole prostřední pěrén od jednoho mlatu až k druhému“, další nevymláčená pšenice v téže stodole „v hořejším přístodolůlku“, tři a půl vozu nevymláčeného hrachu na patrech nad oběma mlaty, 13 korců osetého žita na zimu, 45 korců oseté pšenice na zimu, 2 stoly v světnici u kuchyně, dvě almary v koutech, měděný hrnec v kamnech, tři stoly v světnici „která na duvor jest“, dvě almary v koutech, dvě almary v síni před touto světni-

nelze ve sledovaném sociálním prostředí ve druhé polovině 16. a na počátku 17. století považovat za výjimečné. Stačí, abychom nahlédli do pozůstalostního inventáře kocháneckého mlýna, pořízeného v roce 1609 po smrti Adama Roudnického z Mydlovaru, který byl synovcem Cypriána Roudnického z Mydlovaru. Je také zajímavé, že komorní správa považovala Adama Roudnického přes udělený erb a predikát stále za poddaného náležejícího pod správu brandýského panství. V komoře kocháneckého mlýna bychom mimo jiné našli rovněž množství cínových talířů, velkých a malých misek, konvic, mís, umyvadlo, barevné lože s nebesy, ve světnici pak dva stoly, měděný hrnec v kamnech, velkou

cí, velká truhla, dvě lože a ze tří postelí „šatů“ v komoře „v který sám lžá s manželkou svou“, čtyři truhlice v této komoře se šatvem („šaty chodící“) Viktorina a manželky, s ubrusy a ručníky, almara v této komoře, 20 větších a menších cínových misek, 17 cínových talířů, cínová „medenice“, 13 větších a menších cínových konvic, cínové umyvadlo, cínová „flaše“, velká truhla na nohách okovaná bílým plechem a dvě menší truhlice v téže komoře, v níž jsou „nebožky paní Elišky, materi Viktorina, i to co v nich od šatva chodícího po nebožce zuostalo jest a to všecko, že náleží čtyřem sirotkům po ní pozůstalým“, lůžko v druhé komoře, dvě truhlice s povlaky a plátnem, různé železné hospodářské náčiní (sekery, pily, rýče) v krajní komoře na pavlači, řezací stolice.

Obr. 4: Toušeň, čp. 30. Příčný řez s pohledem na severní stěny středních místností (kresba J. Pešta a J. Veselý, zaměření viz popiska obr. 2).

a malou stolicí, koženou „sedací“ stolicí a almaru.⁴⁸⁾

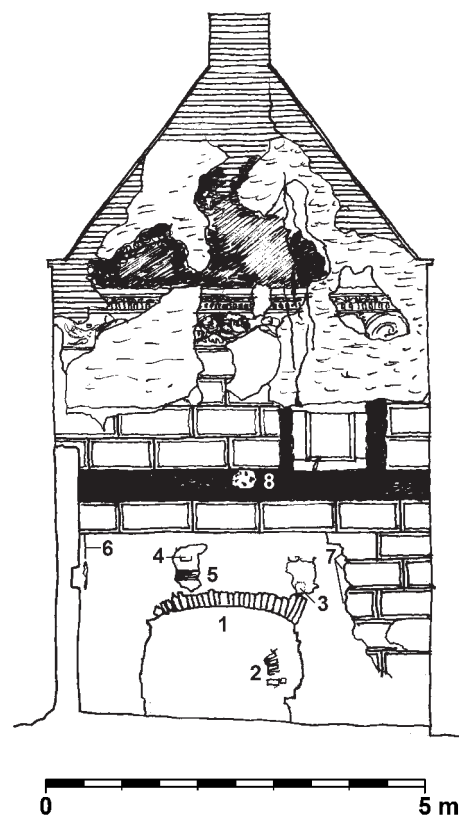
Po smrti Viktorina Škopka z Elentperka došlo v roce 1618 k dědickému sporu mezi pozůstalými dětmi a vdovou Kateřinou, který byl vypořádán umbrmanskou smlouvou. Podle ní podržela mlýn i nadále vdova Kateřina Škopková z Mydlovaru se svými dědici (Janem, Václavem a Dorotou Škopkovými z Elentperka), zatímco syn Vilém Škopek z Elentperka a dcera Kateřina Pechová, provdaná do Kouřimi, měli být ze svých dědických nároků vyplaceni.⁴⁹⁾

V následujících letech neunikl toušeňský mlýn škodám, které na brandýském panství způsobila třicetiletá válka. Nejtiživější poměry tu sice panovaly ve třicátých letech 17. století, ale již v roce 1628 žádala vdova Kateřina Škopková o úlevu z povinnosti odvádět z poškozeného mlýna peněžní rentu. Sama tehdy popsala jeho stav těmito slovy: „... až teď nyní od lidu vojenského, který za časté tudy táhl, jest takový mlejn zhuben, kola rozsekali, zděří rozebrali a nenabytou škodu učinili, že do konce k spuštění přišel a od čtyř let v něm se mlýti, ani z něho vyživení jmíti, ani platu zapravovati pro takovou jeho spustnost, na ten čas sto bejtí nemohu.“⁵⁰⁾ Vzhledem k tomu, že se brzy poté Kateřina Škopková odebrala do exilu, stejnou žádost ještě téhož roku předložili synové Jan a Václav Škopkové z Elentperka, kteří mlýn převzali. Tiživou existenční situaci popisoval o rok později v další suplikaci Václav Škopek z Elentperka, který se snad již v té době stal jediným držitelem mlýna: „I milostiví Páni, Vaším

48) Viz pozn. 29.

49) Viz pozn. 37, fol. 249.

50) Viz pozn. 29.

Obr. 5: Toušeň, čp. 30. Jižní průčelí: 1 – vynášecí pas nad tělesem odstraněné exteriérové pece, 2 – torzo cihelného pláště pece, 3–4 – otisky čel trámů, jež souvisely se zastřešením zaniklého přístřešku pece, 5 – dřevěná kleština, 6–7 – náběhy omítky se sgrafitovou výzdobou ke stěnám zaniklého přístřešku pece, 8 – negativ kamenné koule (kresba a zaměření J. Veselý, 2002).

Milostem poníženež oznamuji, že tůž mlejn toušimský nanejvejš spustlý a sešlý, na díle jak na stavení, tak jeze při něm, příčinou vod a ledův velkých, tak plavení dříví ku potřebě Jeho Milosti Císařské pobořeny a od lidu vojenského vyšumovaný jest, v kterémž se od desíti let nic nemele, ani mlýti nemůže, též žádné živnosti nevede, an Vaši Milosti některý dosti potřebný chalupník aspoň třiceti, čtyřiceti záhonův rolí k své chaloupce má, ten s pomocí Pána Boha k tomu, jak pro obživení své, tak z ní platův outočiště má. Já pak ani jednoho záhonu k témuž mlejnu (kromě obydlí v něm) nemám, jenom toliko fedrunkem přátel svých a jiných poctivých lidí živ jsem...“ Komora však takovou úlevu odmítla s poukazem na skutečnost, že ji nelze učinit bez svolení císaře. Škopek proto znovu prosil, aby mu „z milosrdenství“ byly poskytnuty do užívání čtyři kopy záhonů rolí od jednoho z pustých dvorů ve vsi Mstětice.⁵¹⁾ Osobu stejného jména v držení toušeňského mlýna uvádí i brandýský urbář z roku 1651.

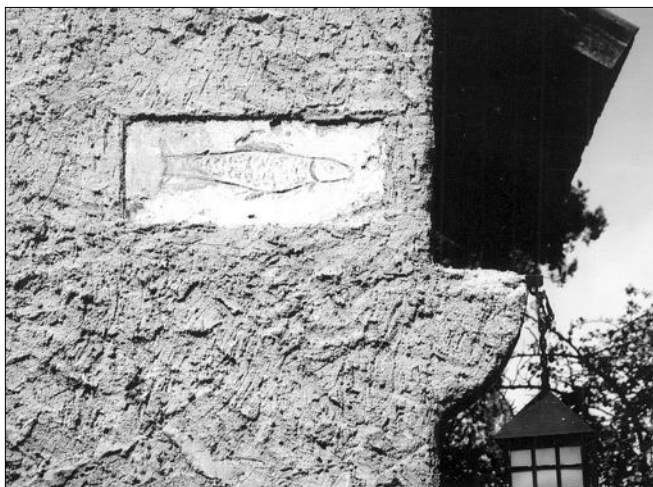
Teprve ve druhé polovině 17. století byl mlýn od Škopků vykoupěn a učiněn z něj režijní vrchnostenský provoz. Z bývalé části hradu, k mlýnu připojené v roce 1556, vznikla císařská pekárna pro potřebu vojska. V lednu 1759 však mlýn i pekárna vyhořely do základů „tak, že toliko zdě státi zůstaly“ a spaleniště s chlévem a zahrádkou bylo prodáno Janu Bodlákovi, který zde zřídil rybárnu. Mlýn tak definitivně zanikl. V roce 1770 získal bývalý mlýn čp. 31 a pekárna, která byla rovněž prodána, čp. 30.⁵²⁾

51) Viz pozn. 29.

52) J. V. Prášek, o. c. v pozn. 15, s. 44; J. Králík (usp.), o. c. v pozn. 6, s. 23–24.

Obr. 6: Toušeň, čp. 31. Východní průčelí. Těsně pod korunou zdi jsou patrné obrysy čel odřezaných zhlaví stropních trámů. Na pravém nároží vyčnívá tesaná konzola (foto V. Hejda, 1974, snímek přiložený k plánové dokumentaci [viz popiska obr. 2]).

Obr. 7: Toušeň, čp. 31. Detail rytiny ryby a konzoly osazené na severovýchodním nároží (foto J. Pešta, 2002).

STRUČNÝ POPIS RENESANČNÍCH STAVEBNÍCH ČÁSTÍ DOCHOVANÉHO OBJEKTU

Areál mlýna situovaný na severozápadním okraji městečka v těsné blízkosti levého břehu Labe přiléhá na východní straně k pozemku někdejšího hradu, jehož polohu dnes prozrazuje pouze výrazný relikt z velké části zasypaného příkopu. Z historické zástavby mlýna se dochovalo rozlehlé, hmotově jen málo pozměněné renesanční stavení. Není zřejmé, do jaké míry odpovídá situace vykreslená na nejstarších katastrálních mapách, na nichž usedlost bývalého mlýna dosahuje poměrně malé výměry, raně novověkému stavu (obr. 1).⁵³ Neznáme také průběh někdejšího náhonu, podle něhož by bylo možné určit polohu vlastní mlýnice.

53) Situace zachycená mapami stabilního katastru se v podstatě shoduje s rozvrhem parcel i zástavby na starších raabizačních mapách (Státní oblastní archiv Praha, fond Velkostatek Brandýs nad Labem, inv. č. 3646, 3647).

Renesanční patrové stavení, které ze západní strany lemují průjezd do dvora usedlosti, dnes sestává ze dvou komunikačně nespojených částí s vlastními čísly popisnými (čp. 30 a 31). O složitém stavebním vývoji vypovídají nepravidelnosti průběhu líců obvodových zdí a neplynulá návaznost některých dispozičních segmentů. Nynější půdorysný rozsah objektu, jehož výrazně protáhlý tvar je delší osou orientován ve směru sever-jih, byl udán již předbělohorskými přestavbami, což dosvědčují sgrafita dochovaná v různé míře na všech průčelích (obr. 3). Jako obytné jádro sloužil severní, podstatně rozměrnější díl lehce obdélného půdorysu (čp. 31), k jehož kratší jižní straně se pojí výrazně užší podlouhlá přístavba (čp. 30). Podobu rozlehlejší části

stavby výrazně pozměnily novodobé úpravy průčelí i interiéru. Fasády (vyjma západní strany) sjednotila recentní hrubá omítka, okenní i dveřní otvory byly z velké části zbaaveny původních ostění. Charakter předbělohorských stavebních částí je naproti tomu lépe „čitelný“ v případě užší jižní přístavby. Na jejích průčelích došlo v důsledku dlouhodobého chátrání novějších omítek a souvrství nátěrů k obnažení podstatných úseků renesanční sgrafitové výzdoby, neadaptovaný interiéru dodnes dovoluje ozřejmit některé důležité souvislosti složitěho utváření půdorysu.

Dispozice hlavního dílu stavení je řešena jako dvoutrakt (obr. 2). Na průčelích dobře zřetelné svislé ústupky (viz níže) vydělují pozůstatky staršího objektu, dochované při severozápadním nároží. Pod starší částí stavby se nachází valeně klenutý sklep lehce lichoběžného půdorysu s o trochu menšími rozměry než u interiéru navazující místnosti přízemí. Na jeho vstup rámovaný obdélným tesaným portálem s okosem se napojuje šíje, jež ústí před severním průčelím. V ose východní fasády umístěný vchod do přízemí domu vede do rozlehlé síně, k níž je na západní straně připojena dvojice zhruba čtvercových místností – původně snad komor (severní klenutá), přístupných obdélnými tesanými portály s okosem, které jsou zřejmě renesančního stáří (obdobně jako ostění vstupu do sklepa). Na severní straně je západní trakt uzavřen místností obdélného půdorysu, jež je patrně na všech stranách obemknuta zdí, které náleží nejstarší stavební etapě. Členění západního traktu na tři vzájemně nepropojené prostory velmi pravděpodobně odpovídá předbělohorské situaci, naproti tomu není zřejmé, zda předělení východního traktu na dvě místnosti náleží již k renesanční etapě. Půdorysné schéma patra opakuje situaci v přízemí s tím rozdílem, že místnosti západního traktu jsou vzájemně propojené. Svislé ústupky líců obvodové zdi i v rozsahu patra vydělují konstrukce starší stavební fáze, naproti tomu nápadně tenké příčky, jež vymezují místnost při severozápadním nároží, jsou patrně mladší. Současné konstrukce stropů patra i přízemí souvisí nejspíše s obno-

vou objektu po požáru v roce 1759 (viz výše).

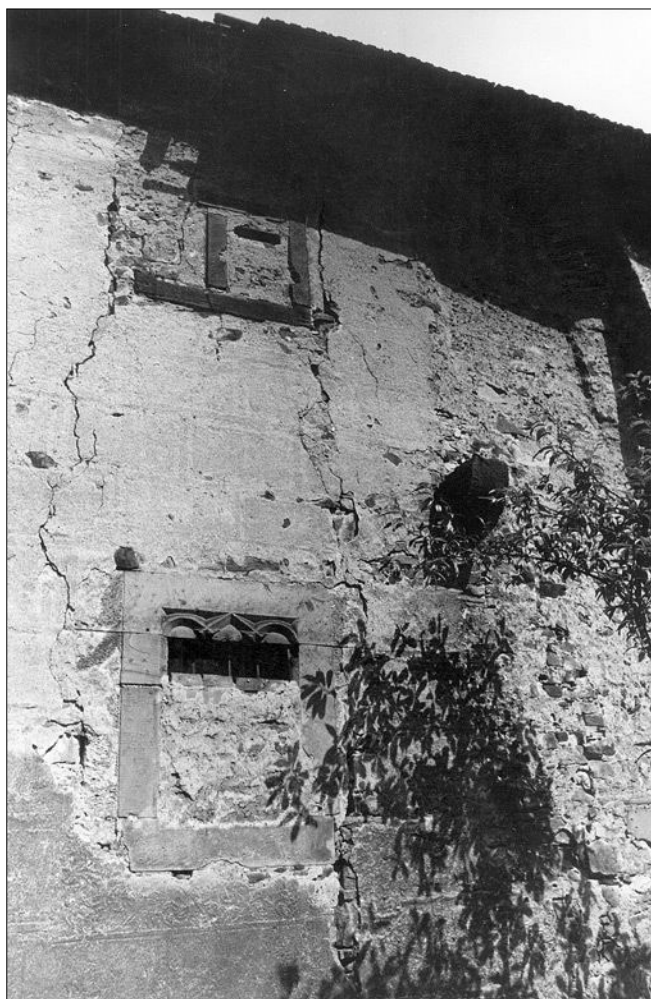
K obdélnému severnímu dílu objektu se na jihu původně připojoval osově umístěný rizalit s trojpodlažní jednoduchou (v úrovni sklepa dvoudílnou) dispozicí. Teprve další renesanční přestavba prodloužila stavení o v půdoryse lichoběžnou přístavbu, jejíž obvodové zdivo neorganicky navazuje na obě nároží původního rizalitu. Přestože výrazné oboustranné odsazení líců velmi zúžilo stykovou plochu, nepřesahuje mladší zdivo na boční průčelí rizalitu, jak bychom v takovém případě očekávali. Dnes zaslepený vstup vedoucí do přízemí rizalitu ze síně východního traktu hlavního dílu stavení má úroveň prahu zhruba 80 cm pod rovinou nynější podlahy místnosti. Proto lze dovozovat, že přízemí rizalitu mělo původně podobu polosuterénu, teprve posléze došlo k prohloubení jeho podlahy a zřízení dvoudílného sklepa. Daný vývoj dokládá především vodorovný ústupek probíhající v úrovni prahu vstupu na severní stěně sklepa, jenž představuje rozhraní mezi horní omítanou a dolní reznou částí. Spodní partie zdiva (do výšky asi 70 cm nad nynější podlahou sklepa) mají základový charakter a předstupují o 5 až 10 cm. Zbývající stěny sklepa sice nejsou předěleny výrazným ústupkem, avšak ve shodné úrovni probíhá rozhraní omítané a neomítané části, pod nímž je líc zdiva rovněž nepravidelný. Výrazně asymetrické půdorysné schéma sklepa sestává na západě z úzké chodbičky, završené dvěma poli valené klenby segmentového profilu, a větší čtvercové prostory s mohutným, zčásti ubouraným pilířem. Nad čtvercovou částí sklepa je podlaha v místnosti přízemí odstraněna. Na chodbičku na jihu navazuje o něco užší nika vybraná v jižní zdi – snad pozůstatek staršího vstupu od jihu.

K vyhloubení sklepa patrně došlo v souvislosti se zřízením v půdoryse lichoběžné části přístavby, neboť její propojení s přízemím rizalitu zprostředkovával vstup s tesaným obdélným portálem s okosem, jehož práh již odpovídá zmíněné úrovni podlahy. Portál tohoto vstupu byl osazen ve východní polovině jižní stěny interiéru rizalitu. Západně od něj prolomený vstup je novodobého původu. V souvislosti s rozšířením přístavby k jihu také zřejmě došlo ke zřízení vstupu ve východní zdi přízemí rizalitu. Jeho portál je dnes vyplněn zadržkou a z větší části zakryt tělesem novodobého exteriérového schodiště.

Interiér jižní přístavby má v úrovni přízemí dvojdílné členění sestávající z rozlehlé střední místnosti, na kterou na severní straně navazuje z exteriéru nově přístupná síň (součást původního rizalitu) a na jižní straně úzký obdélný, příčně orientovaný prostor, jenž sloužil k obsluze exteriérové, k jižnímu průčelí přiložené pece a také otopného zařízení v jihozápadním rohu střední místnosti. Prostor černé kuchy-

Obr. 8: Toušeň, čp. 31. Severní průčelí. Dobře je zřetelné svislé rozhraní předělující fasádu zhruba v ose. Mezi nárožím a levým oknem přízemí „prosívá“ rastr obdélníků sgrafitové výzdoby a v patře vlevo od pravého okna dekor snad v podobě tzv. psaníček (foto V. Hejda, 1974, snímek přiložený k plánové dokumentaci [viz popiska obr. 2]).

Obr. 9: Toušeň, čp. 31. Detail západní fasády s okny severní osy. V pravé části snímku je zachycena konzola zaniklého arkýře (foto V. Hejda, 1974, snímek přiložený k plánové dokumentaci [viz popiska obr. 2]).

Obr. 10: Toušeň, čp. 31. Severní polovina západní fasády (foto J. Pešta, 2002).

Obr. 11: Toušeň, čp. 31. Detail západní fasády se zadržkou průchodu do zaniklého arkýře (foto J. Veselý, 2002).

Obr. 12: Toušeň, čp. 31. Detail druhotně užitého architektonického článku ve zdivu pod zaniklým arkýřem západní fasády (foto J. Veselý, 2002).

ně završuje valená klenba s patkami umístěnými v nestejných úrovních, která nese těleso mohutného dymníku. Vzhledem k souvislým plochám omítek a silně zadehtovanému povrchu zdiva nelze hodnověrně posoudit stáří zdi vydělující interiér černé kuchyně ani tělesa dochovaného dymníku (obr. 19), přesto lze pravděpodobně předpokládat jejich přináležitost k renesanční fázi. Zřízení otopného zařízení ve střední místnosti zřejmě, byť rovněž nejistě, můžeme

spojit také již s renesanční etapou. Vstup vedený z exteriéru do prostoru černé kuchyně je novodobý. Původní půdorysné členění patra lichoběžné části přístavby, které je dnes přístupné prostřednictvím exteriérového schodiště, není zřejmé. Ke kácení dřeva dodatečně vložených roubených příček došlo na přelomu let 1756/1757.⁵⁴⁾

Na východní a severní fasádě hlavního obytného dílu stavení se dnes uplatňuje jednotná hrubá recentní omítka. Pouze v úrovni patra jižní části bočního průčelí je obnaženo obdélné pole sgrafitové výzdoby se čtyřmi pásy tzv. psaníček, jehož povrch značně narušily povětrnostní vlivy (obr. 3). Jižní okenní otvory trojosé východní fasády jsou dodnes opatřeny původními renesančními tesanými ostěními s polodrážkou na hraně vnějšího líce.⁵⁵⁾ Zhruba ve středu fasády umístěné vstupy do přízemí a patra jsou novodobě upraveny, stejně tak okenní otvory severní osy. Snad již k renesanční etapě mohla náležet zaniklá pavlač, jejíž existenci dokládají čela odřezaných zhlaví stropních trámů patra na východní fasádě. Dřeva, jejichž obrysy lze rozpoznat na fotografiích (obr. 6), jež zachycují stav objektu před nanesením současné omítky, však pravděpodobně souvisejí až se stavebními úpravami objektu po požáru v roce 1759 nebo s ještě mladšími etapami. Pavlač patrně přesahovala i na severní průčelí, o čemž napovídá subtilní kamenná konzola se zaobleným čelem, jež je osazena (možná již při rene-

54) Dendrochronologická analýza T. Kynclů.

55) Všechna na objektu užitá ostění byla zhotovena z jemnozrnného pís-kovce okrových odstínů.

sanční přestavbě) na severovýchodním nároží, přičemž její bok lícuje s východní fasádou (obr. 7). Těsně nad tesaným prvkem je na východním průčelí v nevelkém obdélníku odhalena snad renesanční omítka s polychromovanou rytinou ryby.⁵⁶⁾

Sgrafitová výzdoba se uplatňovala i na severní dvouosé fasádě, což dokládají starší snímky zachycující dekor v podobě obdélníků, které „prosívají“ pod vápennými nátery v místech mezi nárožím domu a východním oknem přízemí (obr. 8). Obdobný rastr (není však zřejmé, zda sestává z prostých obdélníků, nebo tzv. psaníček) je slabě zřetelný také v úrovni patra na západní polovině průčelí. Na fotografiích je rovněž dobře patrné svislé rozhraní v podobě ústupku probíhajícího zhruba v ose průčelí. Líc západní poloviny obvodové zdi znatelně, byť jen o několik centimetrů, vyčnívá jak v úrovni přízemí, tak patra, jehož průčelí je nadto vůči spodnímu podlaží lehce ustoupené. Vodorovné rozhraní však není ostré, má podobu zešíkmené plochy. Okenní otvory severní fasády jsou novodobě pozměněny.

Na západním průčelí hlavního dílu domu není původní renesanční úprava fasády zakryta novějšími omítkami, což však zapříčinilo, že vůči povětrnostním vlivům nechráněná omítka se sgrafitovou výzdobou z velké části zanikla, nebo byla značně poškozena. V úrovni přízemí se uplatňovaly pásy prostých obdélníků, v patře tzv. psaníčka. Souvislé plochy sgrafita se dochovaly v podstatě pouze v okolí krajních okenních otvorů trojosé fasády. Výtvarným pojednáním vyniká severní okno přízemí, na jehož překladu se v reliéfu uplatňuje vlys sestávající ze dvou krajních obloučků spojených útvarem v podobě převráceného písmena V (obr. 9). Ornament je vsazen do vpadlého obdélného pole, jehož hrany plynule navazují na okosy stojek. Shodným způsobem je hraněn rovněž parapet. Pohledově se uplatňující povrch ostění je hladký a rýhou ostře ohraničen vůči zdrsněnému povrchu kamene, na který měla být přetažena omítka. Okno rámovala bohatě pojednaná sgrafitová pasparta s vegetabilními motivy, z níž se dochovaly pouze nevelké fragmenty. Paspартu ohraničuje úzký, rýhami vydělený proužek, k němuž doléhají pásy obdélníků. Původní renesanční ostění zbývajících dvou otvorů přízemí jsou mnohem prostší. Shledáváme sice shodné hladké zpracování pohledových partií, avšak hrany kvádrů jsou členěny jen polodrážkami. Dříve byly kolem zbývajících okenních otvorů přízemí rovněž patrné „stopy ornamentálního rámování“.⁵⁷⁾

Obr. 13: Toušeň, čp. 30. Detail horní části někdejšího průčelí jižního rizalitu, jež bylo zakryto připojením v půdoryse lichoběžné přístavby (foto J. Veselý, 2002).

Obr. 14: Toušeň, čp. 30. Jižní průčelí (foto J. Pešta, 2002).

56) Obdobný, na renesanční omítce uplatněný motiv (tentokrát v omítce vyrytou dvojicí ryb) shledáváme na hlavním štítovém průčelí domu usedlosti čp. 1 ve vsi Krníně, položené mezi Českými Budějovicemi a Českým Krumlovem (J. Pešta, Usedlost čp. 1 v Krníně, Průzkumy památek IV, 2, 1997, obr. 17).

57) O. Mácha – M. Heroutová – M. Vilímková, Toušeň – mlýn, stavebně historický průzkum, Praha 1976 (rkp. uložen v archivu Národního památkového ústavu – územního odborného pracoviště středních Čech v Praze), s. 18.

Krajní okenní otvory patra mají opět prostá ostění s hranami členěnými pouze polodrážkou. V případě severního okna jsou původní jen pravá stojka a parapet. Levá stojka, jejíž hrana je též vybrána polodrážkou, byla osazena teprve nedávno, překlad je zcela recentní. Na snímku, jenž zachycuje stav fasády před adaptací, spatřujeme mnohem menší otvor s nelogicky sestavenými prvky ostění (obr. 9). Ko-

Obr. 15: Toušeň, čp. 30. Detail jižního průčelí s ostěním okna patra (foto J. Kypta, 2006).

Obr. 16: Toušeň, čp. 30. Detail jižního průčelí s korunním pásem sgrafitové výzdoby (J. Kypta, 2006).

lem otvoru se dochovaly nevelké fragmenty okrajů omítkové pasparty. Středový okenní otvor bez tesaného ostění je novodobě upraven. Hrubě opracovaná výlevka umístěná v patře mezi okny střední a jižní osy (těsně pod rovinou jejich parapetů) byla ve zdivu osazena dodatečně.

Rovněž západní obvodová zeď hlavního dílu mlýna je svislým ústupkem předělena na dvě části, které jsou k sobě přiloženy na spáru (obr. 10). Tentokrát je ovšem odsazení mnohem výraznější. Na vpadlé severní části průčelí se při zlomu půdorysu projevují stopy zaniklého arkýře, jehož nejnapadnějším pozůstatkem je tesaná konzola se zaobleným čelem (obr. 11). Nad jejím severním lícem probíhá hrana omítky se sgrafitovou výzdobou, nad jižním lícem svislá prasklina s nepravidelným horním ukončením, kte-

rá vymezuje zazdívkou průchodu do arkýře. Přestože obrys otvoru na jižní straně není takto zřetelný, lze polohu špalety poměrně dobře určit, neboť líc zdiva v rozsahu zazdívky mírně ustupuje. Vpadlina je výraznější v horní polovině někdejšího otvoru. Ve zdivu pod zazdívkou se nachází druhotně použitý architektonický článěk s profilací (obr. 12). Rovněž druhotně použité jsou čtyři tesané pískovcové kvádry osazené v různých rozestupech v nároží předstupující jižní části fasády.

Průčelí jižního rizalitu ustupují oproti nárožím hlavního obytného dílu o více než 2 m. Na jeho plášti se uplatňovala shodně provedená sgrafitová výzdoba jako na fasádách hlavního dílu budovy: v přízemí poměrně prosté obdelníky, v patře tzv. psaníčka. Nejlépe se původně vnější omítky rizalitu dochovaly v interiéru přístavby – na nynějších severních stěnách středních místností (obr. 4, 13). Západní fasáda rizalitu je v rozsahu severní poloviny rezná, na jižní části se dochovala silně narušená renesanční omítka se sgrafitovou výzdobou. Východní průčelí je z větší části pokryto novodobými omítkami a výrazně pozměněno připojením masivního novodobého schodiště, jež stoupá ke vstupu do patra. Pouze ve spodní partii vystupují díky nevelkému narušení fasády obdelníky sgrafitové výzdoby (obr. 2). Okenní otvory rizalitu jsou na západní straně poměrně drobné, bez tesaných ostění. Na východní straně je přízemí osvětleno novodobým obdelným ležá-

tým okénkem, prolomeným v zazdínce staršího, zřejmě renesančního dveřního otvoru. Zda nynější okenní otvor na východní straně patrové místnosti nahradil starší průraz, nelze posoudit. Horní pás tzv. psaníček na stěně střední místnosti patra přístavby je zčásti překryt hlazeným pruhem, který můžeme s velkou mírou pravděpodobnosti považovat za spodní okraj pasparty okenního otvoru, jenž byl umístěn překvapivě poměrně vysoko (obr. 4, 13). Fasády rizalitu na všech třech stranách ustupují v rozsahu patra asi o 5 cm.

Průčelí dodatečného jižního dílu přístavby opět pokrývala omítka se sgrafitovou výzdobou. Avšak v úrovni obou podlaží se uplatňuje shodně pojednaný rastr poměrně prostých obdelníků, přičemž průčelí horizontálně předěluje

modrošedě natřený pás, na nějž nasedají ostění okenních otvorů patra, jež jsou lemována rovněž malovanými paspartami (obr. 3, 14). Šířka tmavého pruhu odpovídá jedné vynechané úrovni obdélníků sgrafitového dekoru. Tmavý plněný nátěr byl nanesen na základní vrstvu renesanční omítky. Štít byl pokryt pouze spodní hrubou omítkou s plošným modrošedým nátěrem.⁵⁸⁾ Sgrafitová výzdoba jižní fasády je shora ukončena pásem s bohatou vegetabilní výzdobou v podobě úponků (obr. 16), který zřejmě přecházel rovněž na boční průčelí, jejichž výškově odpovídající partie zdiva však byly ubourány. Na průčelích přístavby byly osazeny dvě kamenné koule, z nichž jedna se dodnes dochovala na východní fasádě v úrovni těsně nad překlady oken přízemí (obr. 22). O umístění druhé vypovídá její negativ v ose jižního průčelí (obr. 5). Koruny zdiva štítu byly novodobě přezděny. Patrně s obnovou stavby po požáru v roce 1759 souvisí přezdění severního ukončení západní obvodové zdi přístavby v úrovni patra (obr. 3). Novější cihelné zdivo zde nasedá na dva masivní kamenné kvádry, z nichž jižní je patrně součástí původního zdiva přístavby. Pod nárožním kvádrem vystupuje čelo trámu ležatého obdélného průřezu.

Přízemí dodatečné přístavby od západu osvětluje původní obdélné ležaté okénko s tesaným ostěním s polodrážkou, která je na překladu přerušena dvěma dlaby, jež zřejmě sloužily pro osazení okenice. Hladce zpracované plochy kamenických dílů rámovala sgrafitová pasparta s vegetabilním ornamentem, z něhož se dochovaly skromné zbytky. Na protilehlém východním průčelí se v úrovni přízemí uplatňovaly dva okenní otvory, které byly novodobě značně pozměněny. Původní ostění zanikla, uchovala se jen torza sgrafitových paspart s bohatou výzdobou, která je dnes zčásti odhalena (obr. 21, 22). V levém horním rohu pasparty severního otvoru lze rozpoznat část siluety ryby, v okolí jižního otvoru se fragmentárně dochoval vegetabilní dekor. Patro bylo na každé straně osvětleno jedním oknem situovaným ve výrazném odstupu od osy fasády. Původní ostění s polodrážkou a hladkou pohledovou plochou se uchovala na západním a jižním průčelí. Východní okno bylo novodobě značně upraveno, jeho renesanční stáří však bezpečně prokazuje malovaná pasparta. Ve východní části jižního štítu bylo proraženo okénko s tesaným ostěním s polodrážkou, z něhož se dochovala torza levé stojky a parapetu. Kamenicky vytvořené pasparty otvorů jižní fasády se od ostatních ostění oken budovy odlišují rozšířením hladkého pruhu při dolní hraně stojek, přičemž u ostění okna patra

Obr. 17: Toušeň, čp. 30. Detail jižního průčelí se zadržkou rozměrného otvoru, jímž prostupovalo těleso exteriérové pece. Nad vynášecím pasem je obnažena část kleštiny (foto J. Kypta, 2006).

Obr. 18: Toušeň, čp. 30. Detail jižního průčelí. Vlevo od měřítka je zřetelný fragment pláště ubourané exteriérové pece, vpravo fragmenty náběhů omítky se sgrafitovou výzdobou ke stěně zaniklého přístřešku pece (foto J. Kypta, 2006).

jsou obrysy širších partií v detailu vzájemně rozdílné (obr. 15). Současné vstupy ve východním průčelí přístavby jsou novodobé.

Na neomítnuté spodní části jižního průčelí přístavby lze dobře rozpoznat obrys zazdívkou rozměrného původního otvoru završeného širokým segmentovým pasem (obr. 5, 17).

58) Zatímco štít byl natřen ještě před nanesením omítky se sgrafitovou výzdobou, okenní pasparty a průběžný horizontální pás předělující průčelí získaly tmavé zbarvení až poté, co byla sgrafitová výzdoba vytvořena.

Obr. 19: Toušeň, čp. 30. Interiér patra s tělesem dymníku nad ústím exteriérové pece (foto J. Veselý, 2002).

Obr. 20: Toušeň, čp. 30. Východní průčelí. V levé části snímku je zachycen v současnosti zaniklý přístřešek exteriérové pece (foto V. Hejda, 1974, snímek přiložený k plánové dokumentaci [viz popiska obr. 2]).

Otvorem původně prostupovala hmota exteriérové pece odkouřené dymníkem posazeným na vrcholu klenby černé kuchyně. Na dymník navazuje tělo komína vsazeného do jižního štítu. Z konstrukce pece se při východní hraně zdívky dochoval pouze nevelký fragment cihelné klenby a izolačního pláště vyskládaného z lomových kamenů (obr. 18). Tělo pece chránil patrně dřevěný přístřešek, jehož vnější stěny se nacházely – jak dokládají fragmenty nábě-

hů omítky se sgrafitovou výzdobou – v odstupu 1,3 m od západní a 1 m od východní špalety průrazu (obr. 5, 18). Ve dvou nepravidelných kavernách nad záklenkem otvoru se dochovaly stopy střešní konstrukce v podobě otisků čel trámů, zapuštěných v různých výškových úrovních asi 30 cm do hmoty zdiva (obr. 5).⁵⁹⁾ V západní kaverně je rovněž obnažena část dřevěné kleštiny (obr. 5, 17). V rozsahu interiéru přístřešku ulpívají na lici zdiva zbytky mazanice omítky. Dokumentace ze 70. let minulého století zachytila podobu dnes odstraněného mladšího přístřešku pece, jehož půdorys plynule navazoval na boční průčelí jižní přístavby (obr. 20). Doba kácení dřev roubené konstrukce, která obemykala jeho interiéru na východě a jihu, spadá do let 1687 až 1691.⁶⁰⁾

SHRNUTÍ STAVEBNÍHO VÝVOJE PŘEDBĚLOHORSKÉHO OBDOBÍ

Topografická situace i vnitřní dispozice popsaného stavení nenasvědčují tomu, že některá jeho část v pokročilém 16. století sloužila jako mlýnice. Poloha objektu tuto možnost naopak spíše vylučuje, neboť podlouhlý půdorys je delší osou situován kolmo k labskému břehu. Mlýnská kola mohla být v podstatě osazena pouze při úzkém severním průčelí, čemuž však nenasvědčuje jak umístění vstupu sklepa, tak členění interiéru přízemí. Strouha patrně nevedla ani podél jedné z delších stran půdorysu stavení, což by si přinejmenším vynutilo dosti krkolomné řešení. Při neznalosti průběhu někdejšího náhonu můžeme proto jen spekulovat o poloze zaniklého objektu s mlýnicí, který byl zřejmě umístěn blíže břehu Labe.

Dvoutraktová dispozice i dnešní půdorysný rozsah severního dílu stavení s jižním rizalitem jsou výsledkem rozsáhlé renesanční přestavby staršího objektu, z jehož hmoty se dochovaly minimálně úseky obvodových zdí, jež v přízemí i v patře vymezují místnost při severozápadním nároží. O účelu a celkové podobě starší stavby nelze říci nic určitého. Hypoteticky lze usuzovat, že z velké části byla dřevěná či dřevohliněná, přičemž pouze v dochovaném rozsahu se uplatňovaly zděné konstrukce. Pokud by i zbývající díly byly zděné, patrně by se alespoň zčásti také staly součástí rozsáhle upraveného objektu. Výraznou renesanční přestavbou bylo stavení zřejmě uzpůsobeno především k obytným účelům. Původní polohu vytápěné(-ých) místnosti(-í) ale nelze zcela jednoznačně určit, patrně se však nacházela v severní části dispozice. Obytnému účelu napovídají stopy rozměrného arkýře na západní fasádě, který můžeme téměř s jistotou považovat za záchod. Není zřejmé, zda jeho zřízení souvisí teprve s výraznou renesanční proměnou severního dílu objektu, nebo přísluší již starší etapě. Zajímavé otázky se týkají účelu jižního rizalitu. Na základě několika indicií lze uvažovat, že v něm bylo umístěno schodiště, jež zprostředkovávalo komunikaci mezi podlažími hlavního dílu stavení. Danému účelu nasvědčuje existence masivního pilíře ve sklepe, který mohl být základem vřetene schodiště. Tato interpretace by také vysvětlila, proč se předpokládaný okenní otvor na jižní fasádě rizalitu nacházel v jakési meziúrovni – podstatně výš než okna patra hlavního dílu stavení, ale příliš nízko než by byla

59) Kaverny byly zaplněny během restaurování jižní fasády v roce 2006.

60) Dendrochronologická analýza T. Kyncla.

úroveň případného podstřeší či zaniklého dřevěného nebo hrázděného patra nad hlavním dílem stavení. Pokračování uvažovaného schodiště by nasvědčovala existenci druhého patra hlavního dílu domu.

Při přestavbě získala průčelí jednotnou sgrafitovou výzdobu v podobě iluzivního kvádrování odlišného provedení v přízemí i patře. Při následném rozšíření půdorysu stavení směrem k jihu přibyla k rizalitu neorganicky napojená přístavba s pekárnou umístěnou v přízemí. Velikost výrobního zařízení zřejmě nasvědčuje tomu, že pekařské řemeslo významně doplňovalo hospodářské aktivity držitelů mlýna. Na průčelích v půdoryse lichoběžné části přístavby se uplatňovala odlišná kompozice iluzivního kvádrování v podobě jednotného rastru obdélníků. Na fasádách všech částí stavby vynikaly omítkové pasparty okenních otvorů se složitěji pojednanými vegetabilními a také zoomorfními motivy. Utváření rozvilinového dekoru se vyznačuje „rukopisem“, který shledáváme rovněž u sgrafitové výzdoby honosných fasád blízkého brandýského zámku či mimořádně výstavné brány venkovské usedlosti čp. 7 v nedaleké Podolance.⁶¹⁾ Výtvarně náročná vegetabilní výzdoba se však v případě toušeňského stavení uplatňuje ve zjevně úsporném rozsahu, nadto se lze důvodně domnívat, že původně byla zřejmě zamýšlena i na plochách, kde ji nahradil modrošedý plněný nátěr.

Pro užší časové vymezení renesančních přestaveb postrádáme pevné opory. Jednoduchý geometrický dekor sgrafitové výzdoby ani s jedinou výjimkou poměrně prostě tesaná ostění okenních otvorů neposkytují potřebnou jistotu k absolutnímu datování. Stylově vyhraněnými znaky se vyznačuje pouze vegetabilní výzdoba aplikovaná v souvislosti s rozšířením jižní přístavby, jejíž analogie, které náležejí do poslední čtvrtiny 16. století či prvních let následujícího věku, shledáváme na několika stavbách v blízkém okolí.⁶²⁾ Vzájemný časový odstup renesančních přestaveb nelze průkazně vymezit. Pouze hypoteticky se můžeme domnívat, že v půdoryse lichoběžná část jižní přístavby byla připojena poměrně brzy, čemuž snad nasvědčuje obdobné kamenické provedení ostění okenních otvorů a uplatnění bohatě zdobených omítkových paspart u hlavního obytného dílu i jižní přístavby. Blíže nedokážeme vymezit ani dobu výstavby objektu, k němuž přináležejí úseky obvodového zdiva při severozápadním nároží stavení. Zvažovat musíme dosti široký interval, jehož horní mez je nutné položit až k polovině 16. století, s čímž není v rozporu užití pozdně gotického ostění okna s náročně pojednaným překladem.

Hypoteticky lze předpokládat, že pozemek s popisovaným renesančním stavením původně přináležel v polovině 16. století k zpusťlému areálu hradu (resp. k zástavbě jeho předhradí či příslušného hospodářského dvora). Vzhledem k tomu, že ve druhé polovině 17. století byl mlýn od Škopků vykoupěn a učiněn z něj režijní vrchnostenský provoz, přičemž v bývalé části hradu, jež byla k mlýnu připojena v roce 1556, se tehdy nacházela císařská pekárna pro potřebu vojska, přímo se nabízí úvaha o spojitosti tohoto objektu s pekárnou zřízenou v jižní přístavbě popisovaného stave-

61) J. Kypta – J. Šulc, Poznámky ke stavební podobě vesnic středního Polabí v předbělohorském období (Usedlost s renesanční bránou v Podolance), *Památky středních Čech* 17, 1, 2003, s. 25–32.

62) Datace sgrafitové výzdoby brány v Podolance a analogických ukázek je kladena do poslední čtvrtiny 16. století (F. Kubec, *Renesanční sgrafitová bosáž ve středních Čechách*, Praha 1996, s. 116).

Obr. 21: Toušeň, čp. 30. Detail východního průčelí s torzem sgrafitové pasparty jižního okna přízemí (foto J. Kypta, 2008).

Obr. 22: Toušeň, čp. 30. Detail východního průčelí s kamennou koulí a torzem zoomorfního motivu na paspartě prostředního okna přízemí (foto J. Kypta, 2008).

ní (pokud se ovšem nejednalo o jinou, dnes zaniklou stavbu). Přičemž dendrochronologicky datované příčky v patře jižní přístavby lze důvodně dát do souvislosti se stavebními úpravami po požáru v roce 1759, který postihl jak pekárnu, tak mlýn. Těto úvaze také nasvědčuje existence pozůstatků starších konstrukcí ve hmotě hlavního dílu stavení.

ZÁVĚR

Okolnosti rozsáhlých renesančních přestaveb rozlehlého stavení situovaného v areálu toušeňského mlýna lze poměrně dobře objasnit za pomoci písemných pramenů.

Jsme-li zpraveni o dlouhodobé držbě nemovitosti mlynářem Cypriánem, jenž s ní nakládal již v roce 1554 (nebo krátce předtím) a hospodařil zde až do své smrti v roce 1593, či 1594, přímo se nabízí s touto dobou spojit stavební úpravy, při nichž byl značně rozšířen půdorys objektu a na fasádách celoplošně aplikována sgrafitová výzdoba. Dané představě nasvědčuje prohlášení Cypriánových potomků, že jejich otec „na nejvyšší spuštění“ mlýn značně zhodnotil, přičemž na jeho opravu vynaložil „do několika tisíc svých vlastních peněz“. Toušeňský mlynář bezpochyby disponoval významnou peněžní hotovostí, o čemž vypovídají hodnoty jím poskytnutých úvěrů, zaznamenané v městských knihách v Brandýse nad Labem. Nemalé částky vynakládal i na rozšíření svého nemovitého majetku, k němuž v letech 1578 až 1592 připojil dvě usedlosti v nedaleké vsi Mstětice. K jedné z nich patřila i krčma. Povahu hospodářských aktivit, o nichž nám podávají svědectví písemné prameny, pozoruhodným způsobem dokresluje poznatky stavebněhistorického průzkumu o zřízení velké pekárny v areálu mlýna již někdy ve druhé polovině 16. století. Pekařské řemeslo totiž mohlo také tvořit nezanedbatelnou část příjmů Cypriána a jeho potomků. Z úvěrových operací i držených hospodářství patrně plynuly značné zisky, které zřejmě klíčovou měrou napomohly Cypriánovi při sociálním vzestupu. Podle svědectví jeho potomků v tom nemalou roli hrála také skutečnost, že se Cyprián vícekrát osvědčil jako mlynářský odborník při mlýnských stavbách českým panovníkům. Původně tovaryš v brandýském mlýně nabyl v roce 1561 spolu se svými bratry z rozhodnutí císaře šlechtický predikát a erbovní znamení. Poté se mohl hrdě podepisovat jako „Cyprián Roudnický z Mydlovaru a na Mlejně v Toušeni“ a disponovat vlastní pečeti. Povahu sociálních vazeb mlynáře rovněž velmi výmluvně dokresluje sňatky jeho dvou dcer, sezdaných s osobami šlechtického stavu. Pozornost poutá zvláště manželství Kateřiny, choti Viktorina Škopka z Elentperka. Do jejich rukou mlýn plně přešel kolem roku 1600. Viktorin, který úspěšně působil ve službách komorní správy, nejenže získal šlechtický titul shodou okolností v témž roce jako Cyprián, ale také nápadně obdobným způsobem usiloval o rozhojnění svého nemovitého majetku. Kromě domu v Českém Brodě získal rozlehlou usedlost v nedaleké vsi Vykáň, kterou lze velmi pravděpodobně ztotožnit se statkem čp. 5. V jeho průčelí stála dvojice bran gotického a goticko-renesančního tvarosloví. Patrně ne náhodou se charakteristiky příbuzensky úzce spřízněných

osob Cypriána a Viktorina shodují ve více rysech: v proměně sociálního statutu (byť podmíněného vzájemně poněkud odlišnými okolnostmi), ve strategiích zakupu nemovitostí, tak rovněž ve snahách zřetelně stavět na odív společenské postavení a zámožnost, jak o tom v první řadě svědčí reprezentativní vzhled zástavby držených hospodářství. Působivému vnějšímu vzezření renesančního stavení v areálu toušeňského mlýna velmi pravděpodobně odpovídalo i vybavení obytných interiérů hodnotnými kusy nábytku a dalšími cennými artefakty. Přestože v tomto ohledu přímé svědectví písemných pramenů postrádáme, lze mnohé odvozovat z předbělohorských soupisů inventářů škopkovské usedlosti ve Vykáni nebo třeba mlýna v Kochánkách, drženého Adamem Roudnickým, synovcem toušeňského Cypriána. V obou výčtech jsou mimo jiné zaznamenány početný nábytkový mobiliár a v hojné míře cínové nádoby různých tvarů.

Přestože Toušeň získává patrně kolem přelomu první a druhé čtvrtiny 16. století statut městečka, v průběhu celého předbělohorského období setrvává sídlištěm agrárního typu, neboť z hlediska právního postavení osedlých, charakteru samosprávy a právních výsad se jen minimálně odlišovala od okolních vsí brandýského panství. Proto i v případě mimořádně výstavného toušeňského mlýna můžeme bez pochybností hovořit o venkovském prostředí. Pozoruhodný sociální statut držitelů zakupních nemovitostí, jež shledáváme jako původce výjimečných stavebních památek v Toušeni a Vykáni, patrně leccos napovídá také o okolnostech výskytu některých jiných ukázek slohové architektury v zástavbě pozdně středověkého a raně novověkého venkova, k jejichž objasnění (třeba jen zatím) scházely potřebné písemné prameny. Patrně nepochybíme, pokud budeme obdobným způsobem vysvětlovat např. uplatnění brány s náročnou sgrafitovou výzdobou v poddanské usedlosti v blízké vsi Podolance či výskyt hned celého souboru kamenných objektů s hojně užitou pozdně gotickou kamenickou prací a sgrafitovou výzdobou ve vsích rozložených mezi Českými Budějovicemi a Českým Krumlovem.⁶³⁾

63) Renesanční bránou v Podolance se zabývali J. Kypta – J. Šulc, o. c. v pozn. 61. O historickém kontextu vsí v oblasti zvané Kouty souhrnně pojednali M. Ernée – A. Stejskal, Kouty na Českokrumlovsku. Běžný či výjimečný model vrcholné a pozdně středověkého osídlení, Archeologické rozhledy 53, 2001, s. 310–342. Dosud nejuceleněji prezentovali tamní stavební památky předbělohorského stáří S. Voděra – J. Škabrada, Jihočeská lidová architektura. České Budějovice 1986.

GESCHICHTE UND BAUGESTALT DER RENAISSANCEMÜHLE IM STÄDTCHEN LÁZNĚ TOUŠEŇ/TAUSCHIM

Die Gegend an der Mittelelbe gehört zu den Regionen, in den sich in mehreren ländlichen Lokalitäten Überreste der anspruchsvollen Architektur aus der Zeit vor der Schlacht am Weißen Berg erhalten haben, mit Elementen der gotischen und Renaissancearchitektur, die im Bau der Untertanen anwesen zur Geltung kamen. Schriftliche Quellen erläutern rahmenweise nicht nur das Wirtschaftspotenzial dieser Landgüter, sondern ermöglichten auch in einigen Fällen die Sozialverbindungen und den Ausmaß der unbeweglichen Güter der konkreten Besitzer aus dem 16. bis der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts zu erfassen. Selbst wenn die Aussage der schriftlichen Quellen eher andeutungsweise und manchmal wesentlich unvollständig ist, war es möglich schon mehrmals zu schließen, dass wir durch die Vermittlung der verfolgten Anwesen außergewöhnlicher Mitglieder der ländlichen Gemeinschaften, deren Sozialstatut fast überraschend differenziert war, begegnen. Eine außerordentlich bedeutungsvolle Gelegenheit zur Ergänzung der so orientierten Forschung bringt die Geschichte der Mühle in dem Städtchen Lázně Toušeň (Bezirk Prag-Ost), in deren Areal sich ein geräumiger einstöckiger Renaissancebau erhalten hat, der vor allem den Wohnzwecken angepasst wurde. Die Zweitraktdisposition und auch das heutige Grundrissaussmaß des nördlichen Bauteils mit dem südlichen Risalit ist das Ergebnis eines umfangreichen Renaissanceumbaus eines älteren Objektes, von dessen Substanz sich mindestens die Abschnitte der Umfassungsmauern, die im Erdgeschoss und auch im Stockwerk den Raum bei der nordwestlichen Ecke vermarken, erhalten haben. Über den Zweck und die gesamte Gestalt des älteren Baus kann man nichts bestimmtes sagen. Es wurden zwei Renaissanceetappen erkannt, wobei bei beiden auf den Fassaden die Sgraffitoverzierung mit der vollflächigen illusionistischen Quaderung appliziert wurde. An den nördlichen länglichen Teil, der zu Wohnzwecken diente, hat sich in der Achse der südlichen Fassade ursprünglich nur ein einteiliger Risalit angeschlossen. Bei der folgenden Erweiterung des Grundrisses in der südlichen Richtung ist ein unorganisch angeschlossener mehr geräumiger Anbau mit der im Erdgeschoss platzierten Backstube hinzugekommen. Die Substanz des geräumigen Außenbackofens ist aus der südlichen Fassade hervorgetreten. Die Größe der Produktionseinrichtung deutet offensichtlich darauf hin, dass das Bäckerhandwerk die wirtschaftlichen Aktivitäten der Besitzer der Mühle bedeutsam ergänzte. Für die engere Zeitbestimmung der Renaissanceumbauten fehlen feste Stützen. Durch stilgemäß ausgeprägte Merkmale zeichnet sich nur die vegetabile Verzierung aus, appliziert im Zusammenhang mit der Erweiterung des südlichen Anbaus, den man wahrscheinlich in das letzte Viertel des 16. Jahrhunderts oder in die ersten Jahre des folgenden Zeitalters datieren kann.

Die Umstände der umfangreichen Renaissanceumbauten kann man mit Hilfe der schriftlichen Quellen verhältnismäßig gut erläutern. Wenn wir über den langfristigen Liegenschaftsbesitz von dem Müller Cyprián informiert sind, der über die Liegenschaft schon im Jahre 1554 (oder kurz davor) verfügte und hier bis zu seinem Tod im Jahre 1593, oder 1594 wirtschaftete, bietet sich geradezu an, die baulichen Herrichtungen, bei den der Grundriss des Objektes wesentlich erweitert wurde und auf den Fassaden die Sgraffitoverzierung vollflächig appliziert wurde, mit dieser Zeit zu verbinden. Die gegebene Vorstellung bezeugt die Erklärung der Cypriáns Nachfolger, dass ihr Vater die Mühle wesentlich aufgewertet hat, wobei er für ihre Instandsetzung einen großen Finanzbestand verwendet hat. Der Müller aus Toušeň hat zweifellos mit einer bedeutungsvollen Barschaft disponiert, worüber von ihm gewährte Darlehen aussagen. Bedeutende Beträge hat er auch für die Erweiterung seiner unbeweglichen Güter aufgewendet, den er zwei Anwesen in dem nahen Dorf Mstětice angegliedert hat. Zu einem davon gehörte auch eine Kneipe. Die Beschaffenheit der wirtschaftlichen Aktivitäten, worüber uns die schriftlichen Quellen ein Zeugnis geben, ergänzen in einer bemerkenswerten Art und Weise die Erkenntnisse der baugeschichtlichen Untersuchung über die Errichtung einer großen Backstube im Areal der Mühle irgendwann schon in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Das Bäckerhandwerk konnte nämlich auch einen erheblichen Teil der Einkommen des Cypriáns und seiner Nachkommen bilden. Von den Kreditoperationen und von Wirtschaften im Besitz haben wahrscheinlich erhebliche Gewinne zugeflossen, die offensichtlich im Schlüsselmaß dem Cyprián bei dem sozialen Aufstieg geholfen haben. Nach dem Zeugnis seiner Nachkommen hat darin eine wesentliche Rolle auch die Tatsache

gespielt, dass sich Cyprián mehrmals als ein Müllerfachmann bei den Mühlbauten für böhmische Herrscher bewährt hat. Ursprünglich ein Geselle in der Mühle in Brandýs/Brandeis, hat er zusammen mit seinen Brüdern einen Adelsprädikat und ein Wappenzeichen vom Beschluss des Kaisers erworben. Den Charakter der Sozialbindungen des Müllers ergänzen ebenso sehr beredt die Ehen seiner zwei Töchter, verheiratet mit Personen des Adelsstandes. Die Aufmerksamkeit fesselt besonders die Ehe der Katharina, Gemahlin von Viktorin Škopek von Elentperk. In ihre Hände ist die Mühle um das Jahr 1600 völlig übergegangen. Viktorin, der erfolgreich in den Diensten der Kammerverwaltung wirkte, hat nicht nur den Adelstitel erworben, durch Zusammentreffen von Umständen in demselben Jahr wie Cyprián, sondern auch in einer auffällig ähnlicher Art und Weise das Vermehren seiner unbeweglichen Güter erstrebt. Außer dem Haus in der Stadt Český Brod/Böhmisch-Brod hat er ein ausgedehntes Anwesen im nahen Dorf Vykáň erworben, das man sehr wahrscheinlich mit dem Gut Konksr.-Nr. 5 identifizieren kann. Anscheinend nicht zufällig stimmen die Charakteristiken der verwandtschaftlich eng nahen Personen Cyprián und Viktorin in mehreren Zügen: in der Verwandlung des sozialen Statuts (wenn auch gegenseitig gewissermaßen abweichender Umstände bedingt), in den Strategien des Einkaufs der Liegenschaften, ebenso in den Bemühungen die gesellschaftliche Stellung und den Wohlstand deutlich zur Schau stellen, wie darüber in der ersten Reihe das repräsentative Aussehen der Verbauung der Wirtschaften im Besitz zeugt.

Obwohl Toušeň wahrscheinlich um die Wende des ersten und zweiten Viertels des 16. Jahrhunderts den Statut eines Städtchens erworben hat, bleibt es im Verlauf der ganzen frühen Neuzeit eine Siedlung des Agrartypus, weil es sich hinsichtlich der Rechtsstellung der Ansässigen, des Charakters der Verwaltung und Rechtsprivilegien nur minimal von benachbarten Dörfern der Herrschaft Brandýs unterschieden hat. Deshalb können wir auch im Fall der außerordentlich schön erbauten Mühle in Toušeň ohne Zweifel über das ländliche Milieu sprechen. Der bemerkenswerte Sozialstatut der Besitzer der emphytheutischen Liegenschaften, die wir als Urheber der außergewöhnlichen Baudenkmäler in Toušeň und Vykáň befinden, deutet anscheinend auch manches über die Umstände des Vorkommens einiger anderen Muster der Stilarchitektur in der Bebauung des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Landes an, für deren Erklärung (vielleicht nur einstweilen) erforderliche schriftliche Quellen fehlen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Toušeň/Tauschim (zeitgenössische Bezeichnung: Lázně Toušeň, Bezirk Prag-Ost), Situation des Städtchens auf dem sog. kaiserlichen Abdruck der Karte des stabilen Katasters aus dem Jahre 1841. Mit einem Pfeil sind Gebäude Konksr.-Nr. 30 und 31 im Areal der ehemaligen Mühle bezeichnet. In der östlichen Nachbarschaft befindet sich eine große Parzelle Nr. 10, auf der sich die Bebauung der eingegangenen Burg ausbreitete.

Abb. 2: Toušeň, Konksr.-Nr. 30, 31. Grundrisse: a – Keller, b – Erdgeschoss, c – Stockwerk (Zeichnung J. Pešta, im Jahre 2002 von J. Pešta und J. Veselý ergänzt Vermessung von V. Hejda und J. Svačina aus dem Jahre 1974, deponiert im Archiv des Nationalen Denkmalinstitutes – territoriale Arbeitsstätte für Mittelböhmen in Prag).

Abb. 3: Toušeň, Konksr.-Nr. 30, 31. Seitenfassade: a – Ostfassade, b – Westfassade (Zeichnung J. Pešta und J. Veselý, Vermessung siehe die Beschriftung der Abb. 2).

Abb. 4: Toušeň, Konksr.-Nr. 30. Querschnitt mit der Ansicht der Nordwände der mittleren Räume (Zeichnung J. Pešta und J. Veselý, Vermessung siehe Beschriftung der Abb. 2).

Abb. 5: Toušeň, Konksr.-Nr. 30. Südfassade: 1 – Unterstützungsgurt über dem Körper des beseitigten Außenbackofens, 2 – Torso des Ziegelmantels des Backofens, 3–4 – Abdrücke der Balkenhäupte, die mit der Bedachung des eingegangenen Vordachs des Backofens zusammenhängen, 5 – Zange, 6–7 – Anläufe des Verputzes mit der Sgraffitoverzierung zu den Wänden des eingegangenen Vordachs des Backofens, 8 – Negativ einer steinernen Kugel (Zeichnung und Vermessung J. Veselý, 2002).

Abb. 6: Toušeň, Konksr.-Nr. 31. Ostfassade. Direkt unter der Mauerkrone sind Umrisse der Stirne der abgeschnittenen Köpfe der Deckenbalken deutlich. An der rechten Ecke tritt eine gehauene Konsole hervor Foto V. Hejda, 1974, eine Aufnahme zugelegt zu der Plandokumentation [siehe Beschriftung der Abb. 2]).

Abb. 7: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Detail der Gravierung eines Fisches und der an der südöstlichen Ecke versetzten Konsole (Foto J. Pešta, 2002).

Abb. 8: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Nordfassade. Es ist die vertikale Scheide, die die Fassade ungefähr in der Achse teilt, gut sichtbar. Zwischen der Ecke und dem linken Fenster des Erdgeschosses „durchscheint“ der Raster der Rechtecke der Sgraffitoverzierung und im Stockwerk links vom rechten Fenster das Dekor in der Form des sog. Briefumschlagmusters (Foto V. Hejda, 1974, eine Aufnahme zugelegt zu der Plandokumentation [siehe die Beschriftung der Abb. 2]).

Abb. 9: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Detail der Westfassade mit den Fenstern der Nordachse. Im rechten Teil der Aufnahme ist eine Konsole des eingegangenen Erkers erfasst (Foto V. Hejda, 1974, eine Aufnahme zugelegt zu der Plandokumentation [siehe die Beschriftung der Abb. 2]).

Abb. 10: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Nördliche Hälfte der Westfassade (Foto J. Pešta, 2002).

Abb. 11: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Detail der Westfassade mit der Vermauerung des Durchgangs in den eingegangenen Erker (Foto J. Veselý, 2002).

Abb. 12: Toušeň, Konskr.-Nr. 31. Detail eines sekundär verwendeten Architekturgliedes im Mauerwerk unter dem eingegangenen Erker der Westfassade (Foto J. Veselý, 2002).

Abb. 13: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail des oberen Teiles der einstigen Fassade des südlichen Risalits, die durch die Anfügung des im Grundriss trapezförmigen Anbaus zugedeckt wurde (Foto J. Veselý, 2002).

Abb. 14: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Südfassade (Foto J. Pešta, 2002).

Abb. 15: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Südfassade mit der Umrahmung des Fensters im Stockwerk (Foto J. Kypta, 2006).

Abb. 16: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Südfassade mit einem Streifen der Sgraffitoverzierung (J. Kypta, 2006).

Abb. 17: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Südfassade mit der Vermauerung einer ausgedehnten Öffnung, durch die der Körper des Außenbackofens durchgegangen ist. Über dem Unterstützungsgurt ist ein Teil der Zange bloßgelegt (Foto J. Kypta, 2006).

Abb. 18: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Südfassade. Links vom Messer ist ein Fragment des Mantels des abgerissenen Außenbackofens deutlich, rechts Fragmente der Anläufe des Verputzes mit der Sgraffitoverzierung zu der Wand des eingegangenen Vordachs des Backofens (Foto J. Kypta, 2006).

Abb. 19: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Interieur des Stockwerkes mit dem Körper des Rauchabzugs über der Mündung des Außenbackofens (Foto J. Veselý, 2002).

Abb. 20: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Ostfassade. Im linken Teil der Aufnahme ist das in der Gegenwart eingegangene Vordach des Außenbackofens erfasst (Foto V. Hejda, 1974, eine Aufnahme, zugelegt zu der Plandokumentation / siehe die Beschriftung der Abb. 2/).

Abb. 21: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Ostfassade mit dem Torso des Sgraffitopassepartouts des südlichen Fensters des Erdgeschosses (Foto J. Kypta, 2008).

Abb. 22: Toušeň, Konskr.-Nr. 30. Detail der Ostfassade mit der steinernen Kugel und dem Torso eines zoomorphen Motives auf dem Passepartout des mittleren Fensters des Erdgeschosses (Foto J. Kypta, 2008).

(Übersetzung J. Kroupová)